

ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΟ ΛΥΚΕΙΟ**

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ, ΑΘΗΝΑ 2022

Πράξη «Αναβάθμιση των Προγραμμάτων Σπουδών και Δημιουργία Εκπαιδευτικού Υλικού
Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης» - MIS: 5035542

Γνωστικό Πεδίο: Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Πρώτη Σχολική Ηλικία

Γνωστικό Αντικείμενο/επίπεδο εκπαίδευσης: Φιλοσοφία (Λύκειο)

Ο Οδηγός Εκπαιδευτικού εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) Νέο πρόγραμμα σπουδών» - ΕΣΠΑ 2007-2013 και επικαιροποιήθηκε σύμφωνα με την Πράξη 10/25-02-2021/25-2-21 του ΙΕΠ από τους ακόλουθους εμπειρογνώμονες:

Βιρβιδάκης Στυλιανός, Αντωνοπούλου Ζωή, Καραγεωργάκης Σταύρος, Τουρνά Χαρίκλεια

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	6
1. Το διδακτό της Φιλοσοφίας	7
2. Μεθοδολογία – Διδακτική	9
Θεματικό Πεδίο Α	13
Εισαγωγή: Τι είναι η Φιλοσοφία και σε τι χρησιμεύει;	13
1. Τι είναι η Φιλοσοφία.....	16
2. Ποια η σχέση της Φιλοσοφίας με τις επιστήμες, τις τέχνες και τη θρησκεία	17
3. Επιχειρήματα, πλάνες και σοφίσματα	18
4. Ο ρόλος της Φιλοσοφίας στην κοινωνία	19
5. Η Φιλοσοφία ως τέχνη του βίου.....	20
Θεματικό Πεδίο Β	25
Ηθική Φιλοσοφία: Πώς πρέπει να ζούμε;	25
1. Τι είναι η Ηθική Φιλοσοφία.....	28
2. Είναι η ηθική υποκειμενική;	28
3. Ωφελισμός	29
4. Καντιανή ηθική.....	29
5. Αρετολογική/αρετοκρατική ηθική	30
6. Γιατί να είναι κανείς ηθικός;	30
7. Ζητήματα ζωής και θανάτου.....	31
(άμβλωση, ευθανασία, θανατική ποινή).....	31
8. Περιβαλλοντική ηθική.....	32
9. Ηθική και Οικονομία.....	33
Θεματικό Πεδίο Γ	38
Πολιτική Φιλοσοφία: Πώς πρέπει να οργανώνουμε τις κοινωνίες μας;	38
1. Τι είναι η Πολιτική Φιλοσοφία.....	40
2. Αναζήτηση της ιδανικής πολιτείας	40
3. Δικαιώματα, ελευθερίες, ισότητα, δικαιοσύνη.....	41
4. Φιλελευθερισμός	43
5. Σοσιαλισμός.....	44
6. Φασισμός	45
7. Η στάση της πολιτικής ανυπακοής	45
8. Οι διακρίσεις στην κοινωνία	46
Θεματικό Πεδίο Δ	49
Αισθητική: Τι είναι ωραίο;	49
1. Βασικές φιλοσοφικές αντιλήψεις για την τέχνη	51
2. Ερμηνεία και αποτίμηση των καλλιτεχνικών έργων	52
3. Ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και λογοκρισία.....	53
4. Τι είναι και τι δεν είναι τέχνη.....	54

Θεματικό Πεδίο Ε	55
Φιλοσοφία της επιστήμης: είναι η επιστημονική γνώση το πρότυπο της γνώσης;	55
1. Επιστήμη, μέθοδος και εγκυρότητα	57
2. Διάκριση επιστήμης – μη-επιστήμης	57
(το παράδειγμα της αστρολογίας)-επιστημονισμός	57
3. Επιστήμη, φύση και κοινωνία:	58
α) πυρηνικά, β) μεταλλαγμένα, γ) κλωνοποίηση, δ) ηθική της έρευνας	58
Θεματικό Πεδίο ΣΤ	61
Γνωσιολογία: Τι και πώς μπορούμε να γνωρίσουμε;	61
1. Η διαμάχη για τη δυνατότητα απόκτησης γνώσης	63
2. Πώς ορίζεται η γνώση;	64
3. Η έννοια της αλήθειας	64
4. Οι θεωρίες για την πηγή της γνώσης	65
5. Τι είναι αυτό που γνωρίζουμε;	66
6. Γλώσσα και σκέψη	66
Θεματικό Πεδίο Ζ	70
Οντολογία (Μεταφυσική): Τι υπάρχει και πώς είναι αυτό που υπάρχει;	70
1. Τι είναι η Μεταφυσική;	72
Πού διαφέρουν οι απαντήσεις της από την επιστήμη;	72
2. Δυϊσμός-μονισμός	73
α. Η υφή της πραγματικότητας	73
β. Διερεύνηση των σχέσεων νου/πνεύματος-σώματος	73
3. Ελεύθερη βούληση – ντετερμινισμός	74
4. Ζητήματα προσωπικής ταυτότητας	75
ΤΥΠΟΙ ΤΕΣΤ ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ	81
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΠΙΜΕΤΡΟ	92
Βιβλιογραφία (επιλογή μελετών)	92

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Ο παρών *Οδηγός* ακολουθεί το Π.Σ. για το μάθημα της Φιλοσοφίας Β' Λυκείου ως προς τη δομή του, εξειδικεύοντας πρώτα-πρώτα τις γενικές αρχές, τους σκοπούς και τους στόχους του. Επίσης, καταγράφει γενικά ζητήματα διδακτικής, προτείνει ενδεικτικό διδακτικό υλικό και ορισμένες διδακτικές εφαρμογές και παραδείγματα ή σενάρια μαθήματος, χωρίς βεβαίως να αποτελεί εξαντλητικό βοήθημα.

Σύμφωνα με το Π.Σ, στη διδασκαλία της Φιλοσοφίας ακολουθείται η θεματοκεντρική προσέγγιση, χωρίς υποτίμηση άλλων δυνατών προσεγγίσεων ή των ιστορικο-φιλοσοφικών και μη φιλοσοφικών παραμέτρων για την κατανόηση της Φιλοσοφίας. Η έμφαση, συνεπώς, δίνεται στην κατανόηση, παρουσίαση, ανάλυση και συζήτηση των θεματικών του Π.Σ., με σκοπό την ενίσχυση της κριτικής σκέψης και την άσκηση στην προφορική και γραπτή διατύπωσή της. Για τον λόγο αυτό, η διδασκαλία του μαθήματος στηρίζεται, αφενός, στον/στην καθηγητή/-τρια και στον τρόπο του/της να εκθέτει και να αξιολογεί φιλοσοφικά και παιδαγωγικά προβλήματα, ιδέες και επιχειρήματα και, αφετέρου, στον/στην μαθητή/-τρια που καλείται και παρακινείται να αυτενεργήσει, αξιοποιώντας τον ζωντανό διάλογο στη σχολική αίθουσα, τη συνεργατική ατμόσφαιρα στις ομαδικές εργασίες και την προσωπική μελέτη.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Όποιος/-α διδάσκει Φιλοσοφία οφείλει να αναρωτηθεί ποια ήταν η πορεία και η εξέλιξη του φιλοσοφικού στοχασμού και σε ποιους τομείς φαίνεται αυτός να επικεντρώνεται στον 21ο αιώνα. Οι μεγάλες προκλήσεις του μέλλοντος βρίσκονται στην ανανέωση του διαλόγου της Φιλοσοφίας με την επιστήμη, με την πολιτική, με τη θρησκεία και με τις πολιτισμικές σπουδές. Οι μαθητές/-τριες δεν πρέπει μόνο να κατανοούν την επιστημονική γνώση και να την διακρίνουν από την ψευδο-επιστήμη, και τις φονταμενταλιστικές απόψεις, αλλά να διαθέτουν μια ορισμένη πνευματική ικανότητα, που ασκείται με τη Φιλοσοφία, για να συζητούν πάνω σε αμφιλεγόμενα θέματα αξιών.

Αυτή η στόχευση συνδέεται και με τον τρόπο οργάνωσης του μαθήματος. Ερωτήματα όπως: «Τι επιπλέον μπορούν να βρουν οι αναγνώστες/-στριες του 21ου αιώνα σε έργα που προέρχονται από μια κουλτούρα και μια γλώσσα διαφορετική από τη δική τους;» οδηγούν στη διερεύνηση των ανθρωπολογικών αναγκών στις οποίες ανταποκρίνεται η Φιλοσοφία, καθιερώνοντας έτσι μια νέα μέθοδο, αυτήν της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, που μπορεί να συνεισφέρει στη διάγνωση της ανθρώπινης συνθήκης μέσα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά πλαίσια.

Τι αποτελέσματα έχουν όλα αυτά στη διδασκαλία της Φιλοσοφίας; Είναι γεγονός ότι οι μαθητές/-τριες σήμερα έρχονται ενώπιον ζητημάτων όπως: η ελευθερία, η αυθαιρεσία των εξουσιών, η ανθρώπινη εκμετάλλευση, η ανεργία, η ανθρωπιστική, η μεταναστευτική και υγειονομική κρίση, η κρίση των θεσμών και της ηθικής, οι κοινωνικές συγκρούσεις, η βία, η κρίση της πολιτικής. Στο ρευστό τοπίο των συνεχών ανακατατάξεων ο/η μαθητής/-τρια καλείται ή και υποχρεώνεται να πάρει θέση, αντιλαμβανόμενος/-η την κρισιμότητα των επιλογών και τη σημασία διαμόρφωσης μιας βαθύτερης, ουσιαστικής κατανόησης και διερμήνευσης των πολλαπλών και συχνά αντικρουόμενων ερεθισμάτων που δέχεται. Επιπλέον, αν δεχτούμε ότι ο/η νέος/-α σχηματίζει την εικόνα του/της και την εικόνα του κόσμου μέσα από τον τρόπο με τον οποίο απευθύνονται σ' αυτόν τα πολιτισμικά κείμενα της εποχής του/της, προφορικά ή γραπτά, και ανάμεσά τους και φιλοσοφικά κείμενα, -αλλά και λογοτεχνικά κείμενα, συνθήματα στους τοίχους, στίχοι τραγουδιών, κινηματογραφικές ταινίες, ζωγραφική, γκράφιτις, σκίτσα, κόμικς, κ.λπ.- τότε οι πολιτισμικές σπουδές υποδεικνύουν μια νέα κατηγορία ερωτημάτων για το πεδίο της διδασκαλίας. Αρκεί ο παραδοσιακός σκοπός της ιστορικής συγκρότησης της πολιτισμικής ταυτότητας του/της μαθητή/-τριας μέσα από κείμενα του «φιλοσοφικού κανόνα» ή είναι σκόπιμο να βοηθηθεί ο/η μαθητής/-τρια να συγκροτήσει την κοινωνική του/της ταυτότητα και μέσα από σύγχρονα φιλοσοφικά κείμενα ή οιονεί φιλοσοφικά όπως τα προαναφερθέντα;

1. Το διδακτό της Φιλοσοφίας

«Πες μου, Σωκράτη, μπορεί να διδαχθεί το χ; Ή δεν είναι διδακτό αλλά αποτέλεσμα μιας πρακτικής; Ή δεν είναι τίποτε από αυτά, αλλά το κατέχουν οι άνθρωποι εκ φύσεως ή με κάποιον άλλο τρόπο;». Οι απορίες του Μένωνα στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο φαίνεται ότι αγνοούν την προϋπόθεσή τους, αλλά ο Σωκράτης δεν αργεί να ρωτήσει: «Αν δεν γνωρίζω τι είναι κάτι (αυτό το χ), πώς μπορώ να γνωρίζω τις ιδιότητές του;».

Είτε αναφέρεται στην αρετή είτε σε κάτι άλλο (στη Φιλοσοφία ή *altra cosa*), ο Πλάτων θέτει τα εναρκτήρια ερωτήματα τα οποία (πρέπει να) βασανίζουν κάθε εκπαιδευτικό και κάθε μαθητή/-τρια. Οι εκπαιδευτικοί διδάσκουμε τη Φιλοσοφία χωρίς πάντα να δείχνουμε ότι δίνουμε ιδιαίτερη σημασία στη διδασκαλία της. Ενίοτε ξεχνούμε ότι παραμένουμε μαθητές/-τριες της Φιλοσοφίας –απλώς παλαιότεροι από τους/τις μαθητές/-τριές μας. Οι μαθητές/-τριες διδάσκονται τη Φιλοσοφία χωρίς πάντα να την βλέπουν σαν ένα αντικείμενο που πράγματι διδάσκεται ή που μπορεί να διδαχθεί όπως άλλα μαθήματα –πάντως σαν κάτι που, όσο κι αν θεωρείται σημαντικό, μάλλον δύσκολα σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται κατανοητό και ακόμη δυσκολότερα απομνημονεύεται.

Είναι η διδασκαλία της Φιλοσοφίας δυνατή; Η ρήση του Καντ είναι γνωστή και προκλητική: «Δεν μπορεί κανείς να μάθει τη Φιλοσοφία. Διότι πού βρίσκεται αυτή; Ποιος την κατέχει; Και από ποια διακριτικά μπορεί κανείς να την αναγνωρίσει; Μπορεί κανείς μόνο να μάθει να φιλοσοφεί» (*Κριτική του Καθαρού Λόγου* A838/B866).

Όταν ρώτησε τον Ντεκάρτ ένας φίλος του πώς θα έπρεπε ο γιος του να διδαχθεί Φιλοσοφία, η απάντηση ήταν αναπάντεχη –ιδίως για εμάς που θεωρούμε τους κανόνες του *Λόγου περί μεθόδου* θεμέλιο της νεωτερικής σκέψης: ο Ντεκάρτ δεν του σύστησε να διαβάσει τα δικά του έργα –όπως πιθανώς θα έλεγαν άλλοι φιλόσοφοι ή καθηγητές Φιλοσοφίας (προφανώς χωρίς ίχνος, καρτεσιανής έστω, αμφιβολίας για τον εαυτό τους). Είπε: να μάθει Φιλοσοφία όπως αυτή διδάσκεται στα σχολεία (των Ιησουιτών), δηλ. να ακολουθήσει πρόγραμμα φιλοσοφικών σπουδών. Αναγκαία, λοιπόν, είναι η σπουδή της Φιλοσοφίας.

Και ποιος είναι ο σκοπός διδασκαλίας της Φιλοσοφίας; Να μάθουμε ή να απομνημονεύσουμε τα αποτελέσματα, τα συμπεράσματα μιας αυστηρής επιστημονικής πρακτικής; Να φτιάξουμε τη δική μας Φιλοσοφία; Να ενταχθούμε –διακριτικά και χωρίς πολλές αξιώσεις– στην παρέα των φιλοσόφων και στη συζήτησή τους; Να γίνουμε φιλόσοφοι; Να ζήσουμε φιλοσοφικά;

Όπως γράφει ο Θωμάς Ακινάτης, συμπληρώνοντας τον Αυγουστίνο, αν οι δάσκαλοι/-ες δεν μπορούν (ούτε πρέπει να) σκέφτονται για τους/τις μαθητές/-τριές τους, μπορούν να τους/τις βοηθήσουν να σκεφτούν για δικό τους λογαριασμό. Βρισκόμαστε μόλις ένα βήμα πριν από το διαφωτιστικό και καντιανό «τόλμα να γνωρίσεις» για τον εαυτό σου.

Υπάρχει μέθοδος να διδαχθούμε, να μάθουμε, να φιλοσοφήσουμε; Έχει η Φιλοσοφία τη δική της (ειδική) διδακτική; Κατέχουν οι εκπαιδευτικοί τα μέσα που δίνουν στον/στη μαθητή/-τρια τη δυνατότητα να σκεφτεί μόνος/-η ή αυτό αποτελεί αντίφαση; Ή μήπως ο μόνος τρόπος είναι να πέσουμε (ή να μας ρίξουν, στην περίπτωση της εκπαίδευσης) στη θάλασσα και τότε να θυμηθούμε το αὐτοδίδακτον του Επίκουρου ή το «όλοι είμαστε φιλόσοφοι» του Καρλ Πόππερ;

Το αν και πώς διδάσκεται η Φιλοσοφία συνδέεται με την αντίληψη για τη φύση της μάθησης και της γνώσης και προϋποθέτει, τελικά, μία θέση για τη φύση και το έργο της ίδιας της Φιλοσοφίας. Ως τέτοιο, ως φιλοσοφικό ερώτημα, προσείλκυσε παραδοσιακά την προσοχή των φιλοσόφων, οι οποίοι

δεν το άφησαν στα χέρια των ειδικών της διδακτικής (που εξάλλου ελάχιστες φορές το καταδέχθηκαν, ειδικά στην Ελλάδα). Στην ιστορία υπήρξαν στιγμές (ούτε λίγες ούτε αμελητέες) που η ίδια η φύση της Φιλοσοφίας καθορίστηκε από τον τρόπο που την ασκούσαν και την δίδασκαν. Το ζήτημα του διδακτού της Φιλοσοφίας τέθηκε ουσιαστικά τη στιγμή της ίδρυσής της ως διακριτής νοητικής δραστηριότητας και πρακτικής, όταν ο Πλάτων δεν αρκέστηκε στην προφορική παρουσίαση των ιδεών του στην Αγορά, όπως ο Σωκράτης, αλλά ίδρυσε τον πρώτο φιλοσοφικό θεσμό, την Ακαδημία. Από τότε η Φιλοσοφία συνυφάνθηκε με τη διδασκαλία της, θεωρούμενη ταυτόχρονα προσωπική σχέση δασκάλου/-ας και μαθητή/-τριας (θεμελιωμένη στον παιδαγωγικό έρωτα) και τρόπος ζωής. Το αριστοτελικό Λύκειο, οι φιλοσοφικές σχολές της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, οι περιπλανώμενοι φιλόσοφοι, τα μεσαιωνικά σπουδαστήρια, τα αστικά σαλόνια και η έντυπη διάδοση των φιλοσοφικών βιβλίων, το γερμανικό πανεπιστήμιο, οι καθηγητές/-τριες Φιλοσοφίας σε διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες, οι φιλοσοφικοί σύμβουλοι μαρτυρούν για τη στενή σχέση Φιλοσοφίας και, τυπικής ή άτυπης, εκπαίδευσης.

Σήμερα το ζήτημα της διδασκαλίας της Φιλοσοφίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση συζητείται, ιδιαίτερα σε χώρες με μεγάλη σχετική παράδοση όπως η Γαλλία. Οι απόψεις, ως συνήθως, αποκλίνουν: υπάρχουν εκείνοι που υποστηρίζουν ότι είναι εφικτή και αποτελεσματική μια (ειδική) διδακτική της Φιλοσοφίας και εκείνοι (κυρίως καθηγητές/-τριες Φιλοσοφίας) που αμφιβάλλουν αν η Φιλοσοφία έχει ανάγκη από μια διδακτική, επειδή από τη φύση της προσδιορίζει τον τρόπο της δικής της παιδαγωγικής προσέγγισης, δηλαδή εμπεριέχει την παιδαγωγική της.

Μπορεί να πει κάποιος ότι οι καθηγητές/-τριες Φιλοσοφίας δεν προσπαθούν απλώς να εισαγάγουν «πακέτα πληροφοριών» στους/στις μαθητές/-τριές τους, αλλά είναι άτομα που τα ίδια σχηματοποιούν τη διδακτική διαδικασία και πρεσβεύουν συγκεκριμένες αξίες. Αυτό, κατά συνέπεια, ίσως να συνεπάγεται ότι η προσπάθεια των διδασκόντων/-ουσών να αναλύσουν τους «τρόπους διδασκαλίας της Φιλοσοφίας» αντανακλά τις προσωπικές τους απόψεις –για επιμέρους ζητήματα αλλά και για το θεμελιώδες ερώτημα περί της φύσης και του ρόλου της ίδιας της Φιλοσοφίας.

Σε κάθε περίπτωση, χρειάζεται να τεθεί ως σκοπός η εκμάθηση και κατοχή ενός βασικού σώματος φιλοσοφικών γνώσεων, η εισαγωγική γνώση της Φιλοσοφίας και των κύριων προβλημάτων της, και συγχρόνως η προσπάθεια να περάσει ο/η μαθητής/-τρια από τη «γνώση του ότι» (τη γνώση φιλοσοφικών θεωριών και ιδεών) στη «γνώση του πώς», στην εμβάθυνση και στην εφαρμογή τους, καλλιεργώντας έτσι συνθετική, κριτική και, εν τέλει, προσωπική σκέψη.

2. Μεθοδολογία – Διδακτική

Η ίδια η Φιλοσοφία, έχοντας από την εμφάνισή της την αξίωση να βοηθά ή και να καθοδηγεί τον άνθρωπο, αναπτύσσει διαχρονικά ιδέες για το πώς πρέπει να είναι οι άνθρωποι, τι πρέπει ή τι μπορούν δικαιολογημένα να πιστεύουν και να κάνουν. Αυτό το εγχείρημά της, που συνήθως γίνεται με μόνα μέσα τον λόγο, το επιχείρημα και το παράδειγμα, έρχεται σε άμεση ή έμμεση σύγκρουση με άλλες δυνάμεις ή μορφές εξουσίας που αξιώνουν την κατοχή ή της επιβολή της αλήθειας: την πολιτική, τη θρησκεία, τις κυρίαρχες αντιλήψεις, τους απόλυτους ισχυρισμούς και τα στερεότυπα κάθε είδους. Υπό αυτή την έννοια, αποτελεί η ίδια η Φιλοσοφία μια *παιδαγωγική θεωρία* στην αναζήτηση μιας παιδαγωγικής της ελευθερίας.

Μια διδασκαλία της Φιλοσοφίας προσανατολισμένη στα κοινωνικά προβλήματα και στον/στην μαθητή/-τρια μπορεί να υπονομεύεται από δύο πραγματιστικές τάσεις: αφενός, από τις ενδεχόμενες (και εν μέρει αναγκαστικές) περιοριστικές επιλογές ενός γενικού ΠΣ που δίνει έμφαση σε προκαθορισμένα περιεχόμενα μάθησης και στην αξιολόγηση των επιδόσεων των μαθητών/-τριών· και, αφετέρου, από την εξειδικευμένη διδακτική, η οποία μεταφέρεται από άλλα γνωστικά αντικείμενα και εφαρμόζεται στη διδασκαλία της Φιλοσοφίας. Έτσι, αναβιώνει η παλιά διαμάχη ανάμεσα στην καντιανή εκδοχή του «μαθαίνω να φιλοσοφώ» και στην εγγελιανή του «μαθαίνω Φιλοσοφία» και ελλοχεύει ο κίνδυνος να υποβαθμισθεί το φιλοσοφείν σε απλές πρακτικές διδασκαλίας, σε συγκεκριμένη μεθοδο, με αμφίβολη αναποτελεσματικότητα. Η Φιλοσοφία ως ζωντανή πρακτική μπορεί και πρέπει να διδάσκεται με μεθόδους διδασκαλίας αποσυνδεδεμένες από την αυστηρή τυποποίηση και χωρίς άκαμπτες προεπιλογές.

Άλλωστε, η ίδια η Φιλοσοφία και η ιστορία της μας προσφέρουν ποικίλες μεθόδους του φιλοσοφείν: την αναλυτική ή συνθετική περιγραφή και την έκθεση των όσων αντιλαμβάνομαι, την κατανόηση και ερμηνεία των φιλοσοφικών κειμένων, την ανάλυση εννοιών και τη συγκρότηση, ανασυγκρότηση, επαναδιατύπωση και αξιολόγηση επιχειρημάτων και συλλογισμών, τη διατύπωση υποθέσεων και την ανάπτυξη νοητικών πειραμάτων, καθώς και τη διαλεκτική αντιπαράθεση. Τέτοιες μέθοδοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν δημιουργικά εντός της μαθησιακής διαδικασίας κατά τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας.

Για να φανεί αυτή η ποικιλία, απαιτείται:

- η εισαγωγική παρουσίαση των πτυχών του κάθε φιλοσοφικού προβλήματος,
- η παρουσίαση βασικών θεωριών που διατυπώθηκαν για τη λύση του, ενταγμένων στην ιστορικο-φιλοσοφική συνάφειά τους,
- η ανάγνωση και η, παραδειγματική ή/και σύντομη, ερμηνεία επιλεγμένων χωρίων από κλασικά και σύγχρονα φιλοσοφικά κείμενα, επειδή κεντρικό ρόλο στη διδασκαλία παίζει ο ίδιος ο φιλοσοφικός λόγος,
- η συζήτηση φιλοσοφικών προβλημάτων που μπορούν να εντοπισθούν σε άλλες μορφές λόγου (π.χ. λογοτεχνία) ή γενικότερα της πολιτιστικής δημιουργίας (λ.χ. εικαστικές τέχνες, μουσική, κινηματογράφος),
- η διαθεματική και διεπιστημονική προσέγγιση φιλοσοφικών προβλημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ♦ *Γενικά έργα*

Βενετή Μ., *Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2001.

Canguilhem G. (επιμ.), *The Teaching of Philosophy*, Παρίσι: Unesco, 1953.

Derrida J., *Du droit à la philosophie*, Παρίσι: Galilée, 1990.

Fey E. (επιμ.), *Beiträge zum Philosophie-Unterricht in europäischen Ländern*, Μόναχο: Aschendorff, 1978.

Hamlyn D.W., *Being a Philosopher*, Λονδίνο: Routledge, 1992.

Kasachkoff T. (επιμ.), *In the Socratic Tradition: Essays on Teaching Philosophy*, Λονδίνο: Rowman & Littlefield, 1998.

Lipman M., *Philosophy Goes to School*, Φιλαδέλφεια: Temple UP, 1988.

Tozzi M. κ.ά., *Apprendre à philosopher dans les lycées d'aujourd'hui*, Παρίσι: Hachette, 1992.

Ειδικά περιοδικά: *Φιλοσοφία και παιδεία*, *Teaching Philosophy*, *Zeitschrift für die Didaktik der Philosophie und Ethik*, *L'enseignement philosophique*.

♦ *Ιστορία της διδασκαλίας της Φιλοσοφίας*

Βενετή Μ., *Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2001.

Βώκος Γ., *Φιλοσοφία και εκπαιδευτική πολιτική*, Αθήνα: Λωτός, 1987.

Γιαννικόπουλος Α., *Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, 2 τόμοι, Αθήνα: Γρηγόρης, 1988, 1992.

Goff J. Le., *Οι διανοούμενοι στο Μεσαίωνα*, μτφ. Μ. Παραδέλλη, Αθήνα: Κέδρος, 2002.

Poucet B., *Enseigner la philosophie*, Παρίσι: CNRS, 2002.

♦ *Η Φιλοσοφία στη νεοελληνική εκπαίδευση*

Αντωνίου Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, 3 τόμοι, Αθήνα: ΓΓΝΓ, 1987-89.

Βενετή Μ., *Αντιλήψεις για το έργο και τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας κατά την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, 2002.

Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., «Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τον 19^ο αιώνα», στο: Δραγώνα-Μονάχου Μ. (επιμ.), *Η Φιλοσοφία στα Βαλκάνια σήμερα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994, σσ. 191-206.

Δημητράκος Γ., *Η Φιλοσοφία στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα: Gutenberg, 1993.

Ζωγραφίδης Γ., «Το μάθημα της Φιλοσοφίας στη Μέση Εκπαίδευση», *Περιοδικό Θαλλώ 13* (2002), σσ. 113-134.

♦ *Τα σχολικά εγχειρίδια Φιλοσοφίας*

Αναπολιτάνος Δ. κ.ά., *Λογική: θεωρία και πρακτική*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1999.

Βέικος Θ. & Μιχαλοπούλου-Βέικου Χ., *Ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1985.

Βιρβιδάκης Σ., Καρασμάνης Β. & Τουρνά Χ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 2007.

Βιρβιδάκης Σ., Καρασμάνης Β. & Τουρνά Χ., *Αρχές Φιλοσοφίας (Βιβλίο Καθηγητή)*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 2007.

Κατσιμάνης Κ. & Βιρβιδάκης Σ., *Προβλήματα Φιλοσοφίας*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1999.

Κατσιμάνης Κ., *Φιλοσοφία*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1984.

Πελεγρίνης Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1999.

Πανταζάκος Π. Ν. & Πελεγρίνης Θ., *Αρχές Φιλοσοφίας (Για τον καθηγητή)*, Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1999.

♦ Ζητήματα διδασκαλίας της Φιλοσοφίας

Βώρος Φ. Κ., *Η φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Εκδόσεις «Εκπαιδευτικού Συνδέσμου», 1997.

Cossuta Fr., *Η φιλοσοφία και πώς τη διαβάζουμε*, μτφ. Δ. Κωστελένος, Αθήνα: Πατάκης, 1997.

Ιεροδιακόνου Κ. (επιμ.), *Η χρήση παραδειγμάτων στη φιλοσοφία*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2005.

Μερκενίδου Ε., *Ζητήματα αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας: συμβολή στη διδακτική της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2005.

Μοσχονάς Σ., *Τα φιλοσοφικά μαθήματα στο Γυμνάσιο και το Λύκειο*, Αθήνα, 1993.

Szlezak Th. A., *Πώς να διαβάζουμε τον Πλάτωνα*, μτφ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Αθήνα: Θύραθεν, 2004.

Τζαβάρας Γ., *Εγχειρίδιο Φιλοσοφίας: διδασκαλία της Φιλοσοφίας με διαλογική κι ερευνητική μέθοδο*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006.

Περιοδικό *Φιλοσοφία*. Θεσσαλονίκη: Φιλόλογος (Βιβλιοθήκη του «Φιλόλογου»), 2000.

Τράπεζα θεμάτων Φιλοσοφίας (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων): <<http://exams-repo.cti.gr/category/240-filosofia?Itemid>>.

Υλικό και Προτάσεις για τη Διδασκαλία της Φιλοσοφίας στη Β΄ Τάξη του Λυκείου (Τμήμα Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Πατρών): <<http://www.philosophy.upatras.gr/el/node/453>>.

♦ Λεξικά – εγκυκλοπαίδειες

Audi R. (επιμ.), *Το φιλοσοφικό λεξικό του Cambridge*, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης & Γ. Ξηροπαϊδης, Αθήνα: Κέδρος, 2011.

Durozoi G., *Λεξικό Φιλοσοφίας*, μτφ. Β. Ιακώβου, Σ. Τέγος & Θ. Τραμπούλης, Αθήνα: Πατάκης, 2010.

Jordan S. & Nimitz C., *Λεξικό Φιλοσοφίας: εκατό όροι*, μτφ. Λ. Αναγνώστου & Η. Κρίππας, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014.

Πελεγρίνης Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας: οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα ρεύματα και τα πρόσωπα*. Αθήνα: Πεδίο, 2013 (2004).

Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες (Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 22). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997.

Έγκυρα φιλοσοφικά λήμματα υπάρχουν σε εγκυκλοπαίδειες, όπως η *Πάπυρος-Larousse-Britannica*.

♦ Ελληνικά φιλοσοφικά περιοδικά

Αξιολογικά, Έκδοση θεωρίας και κριτικής (1990–):

<<http://electra.lis.upatras.gr/index.php/axiologika/index>>.

Cogito, Νέο περιοδικό για τη Φιλοσοφία (2004-2010).

Δευκαλίων, Περιοδική έκδοση για τη φιλοσοφική έρευνα και κριτική (1970–):

<<http://electra.lis.upatras.gr/index.php/deukalionas>>.

Διά-λογος, Επετηρίδα φιλοσοφικής έρευνας (2011–): <<http://www.dia-logosphil.com/arikh.html>>.

Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση (1985–): <<http://electra.lis.upatras.gr/index.php/ephe/index>>.

Κριτικά, Φιλοσοφικές βιβλιοκρισίες (2009–): <<http://www.philosophica.gr/critica>>.

Νεύσις, Εξαμηνιαίο περιοδικό ιστορίας και Φιλοσοφίας της επιστήμης και της τεχνολογίας (1994–).

Σκέψις/Skopsis, Περιοδική Έκδοση Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας (1990–).

Υπόμνημα στη Φιλοσοφία, Εξαμηνιαία έκδοση για την κριτική ερμηνεία της ιστορίας της Φιλοσοφίας (2004-2010).

Φιλοσοφία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών (1971–).

Φιλοσοφία και Παιδεία, Περιοδική Έκδοση της Ένωσης Καθηγητών για την Προαγωγή της Φιλοσοφίας στην Εκπαίδευση (1994–).
Χρονικά Αισθητικής (1962–).

♦ Διαδικτυακές πηγές για τη Φιλοσοφία

Εκπαιδευτικά ψηφιακά σενάρια στην πλατφόρμα «Αίσωπος»: <http://aesop.iep.edu.gr/>.

Ελληνική φιλοσοφική βιβλιογραφία: <http://www.philosophicalbibliography.com> [Ιστοσελίδα Βάσης δεδομένων, αναζήτηση, τεκμήρια νεοελληνικών φιλοσοφικών κειμένων].

Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας: <http://www.kenef.phil.uoi.gr> [Βάση δεδομένων, αναζήτηση, τεκμήρια νεοελληνικών φιλοσοφικών κειμένων].

Philosophica: Ηλεκτρονική πύλη στη Φιλοσοφία: <http://philosophica.gr> [φιλοσοφική επικαιρότητα, φιλοσοφικές βιβλιοκρισίες (Περιοδικό Κριτικά)].

Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu> [ίσως η εγκυρότερη εγκυκλοπαίδεια Φιλοσοφίας με ανοιχτή πρόσβαση].

Ψηφιακή Εγκυκλοπαίδεια Πλάτων: <http://www.plato-academy.gr/platon> [λήμματα για όλες τις πτυχές της πλατωνικής σκέψης και τα πλατωνικά κείμενα, καθώς και φιλοσόφους από την αρχαιότητα έως σήμερα – σχέση τους με πλατωνισμό].

Ψηφιακά μαθησιακά αντικείμενα από τον Εθνικό Συσσωρευτή Εκπαιδευτικού Περιεχομένου «Φωτόδεντρο» του ΥΠΑΙΘ: <http://photodentro.edu.gr/aggregator/>.

♦ Βιβλία φιλοσοφικής εκλαΐκευσης

Droit R.-P., *101 εμπειρίες Φιλοσοφίας της καθημερινής ζωής*, μτφ. Ρ. Πεσσάχ, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.

Fearn N., *Ο Ζήνωνας και η χελώνα: πώς να σκέφτεστε σαν φιλόσοφοι*, μτφ. Α. Αλαβάνου, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 2003.

_____, *Φιλοσοφία: οι πιο πρόσφατες απαντήσεις στα αρχαιότερα ερωτήματα*, μτφ. Σ. Σπυριδογιαννάκη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

Ferry Luc, *Η ωραιότερη Ιστορία της Φιλοσοφίας*, σε συνεργασία με τον Claude Capelier, μτφ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Πατάκης, 2016.

Gaarder J. *Ο κόσμος της Σοφίας: μυθιστόρημα για την ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφ. Μ. Αγγελίδου, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 1994.

Huisman D., *Η Φιλοσοφία για αρχάριους*, μτφ. Δ. Ρήσος, Αθήνα: Γράμματα, 1998.

Κοντ-Σπονβίλ Α., *Καθρέφτες Φιλοσοφίας*, μτφ. Μ. Φιλίππου, Αθήνα: Κέδρος, 2003.

Law S., *Τι θέλει να πει ο φιλόσοφος; Φιλοσοφία για αρχάριους*, μτφ. Σ. Τσιλεδάκη, Αθήνα: Modern Times, 2003.

Rodgers N. & Thompson M., *Αχ, αυτοί οι φιλόσοφοι*, μτφ. Δ. Παπαγρηγοράκη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010.

Warburton N., *Μικρή Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Πατάκης, 2020.

Θεματικό Πεδίο Α

Εισαγωγή: Τι είναι η Φιλοσοφία και σε τι χρησιμεύει;

Γενικός σκοπός

Το εισαγωγικό Θεματικό Πεδίο, ως περιεχόμενο και ως μεθοδολογική προσέγγιση, επιδιώκει να καταστήσει ικανούς τους/τις μαθητές/-τριες να κατανοήσουν την ανάπτυξη του φιλοσοφικού λόγου και να διαπιστώσουν τη διαλεκτική πορεία των επιχειρημάτων, καθώς και την πρακτική αξία της Φιλοσοφίας.

Στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να κατανοήσουν ότι η Φιλοσοφία αποτελεί διακριτό πεδίο σε σχέση με τις άλλες πνευματικές δραστηριότητες.
- Να γνωρίσουν τους όρους και τις αρχές διατύπωσης ενός φιλοσοφικού ερωτήματος.
- Να γνωρίσουν τους κλάδους της Φιλοσοφίας.
- Να γνωρίσουν τη δομή του φιλοσοφικού επιχειρήματος.
- Να γνωρίσουν τη χρησιμότητα της Φιλοσοφίας στον πρακτικό βίο.

II. Ικανότητες - Δεξιότητες

- Να αναγνωρίζουν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα φιλοσοφικά ερωτήματα.
- Να διερευνούν κριτικά και συγκριτικά τις απαντήσεις στα φιλοσοφικά ερωτήματα.
- Να διακρίνουν τα έγκυρα επιχειρήματα.

III. Αξίες-Στάσεις

- Να καλλιεργήσουν θετική στάση απέναντι στον φιλοσοφικό στοχασμό.
- Να αναγνωρίσουν τη χρησιμότητα του φιλοσοφικού στοχασμού στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό πλαίσιο.
- Να καλλιεργήσουν θετική στάση απέναντι στις διανοητικές διαδικασίες κριτικής και αναστοχαστικής διερεύνησης των ερωτημάτων.
- Να εκτιμήσουν τη διεπιστημονικότητα και την οικουμενικότητα του φιλοσοφικού στοχασμού.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Η πρώτη, εισαγωγική, θεματική ενότητα είναι εξαιρετικά σημαντική για την κατανόηση της φύσης της φιλοσοφικής δραστηριότητας. Η απόπειρα ορισμού της Φιλοσοφίας γίνεται μέσα από σχετικά κείμενα φιλοσόφων από την αρχαιότητα έως σήμερα, ώστε να αναδειχθούν οι πολλαπλές όψεις (και οι ποικίλοι κλάδοι) της Φιλοσοφίας ως μιας ιδιαίτερης δραστηριότητας, θεωρητικής και πρακτικής, με σκοπό τη συνολική και αιτιολογημένη θεώρηση του κόσμου και της θέσης του ανθρώπου σε αυτόν (Θεματική Ενότητα 1).
- Η ταυτότητα της Φιλοσοφίας αποσαφηνίζεται ακόμη περισσότερο με την επισήμανση των διαφορών της από άλλα επιστημονικά και πνευματικά πεδία, όπως οι θετικές, οι κοινωνικές και οι ανθρωπιστικές επιστήμες, οι τέχνες και η θρησκεία (Θεματική Ενότητα 2).
- Οι αξιώσεις της Φιλοσοφίας να συγκροτήσει και να προτείνει στον άνθρωπο ένα λογικά συνεπές, χωρίς αντιφάσεις, συνεκτικό κοσμοείδωλο ή και μια βιοθεωρία πιστοποιούν τη θέση και τον ρό-

λο της Φιλοσοφίας, αλλά ταυτόχρονα εγείρουν και αμφισβητήσεις –από το εσωτερικό της ή από άλλα πεδία και λόγους. Ωστόσο, κυρίως, φανερώνουν τη «χρησιμότητα» της Φιλοσοφίας: στην κατανόηση αλλά και στην αλλαγή της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας (Θεματική Ενότητα 3) και στη διαμόρφωση της αιτιολογημένης και έγκυρης σκέψης (σε αντιδιαστολή προς την απλή διατύπωση γνώμης), όπως θα τονιστεί με παραδείγματα στην ανάλυση του φιλοσοφικού επιχειρήματος και των σοφισμάτων (Θεματική Ενότητα 4).

- Όλα τα παραπάνω, πλαισιωμένα με μαρτυρίες από την ιστορία της Φιλοσοφίας, μπορούν να τεκμηριώσουν την αντίληψη ότι η Φιλοσοφία έχει αποτελέσει (ή και μπορεί να αποτελέσει) μια τέχνη του βίου, ένα έμπρακτο παράδειγμα ώσμωσης θεωρίας και πράξης που κατορθώνεται προσωπικά μέσα στον συλλογικό βίο (Θεματική Ενότητα 5).
- Οι διδακτικοί στόχοι μπορούν να επιτευχθούν κατά τη διδασκαλία αυτού του Θεματικού Πεδίου, ωστόσο (ιδιαίτερα οι ικανότητες και οι αξίες) πρέπει να επανεξετάζονται σε κάθε Θεματικό Πεδίο και έτσι να εμπλουτίζονται. Ουσιαστικά όλα τα επόμενα Θεματικά Πεδία αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα στα κεντρικά ζητήματα του πρώτου, επομένως συμβάλλουν με περισσότερα στοιχεία στη διεύρυνση και στην εμπάθυνση του ερωτήματος «τι είναι η Φιλοσοφία».
- Ο/Η εκπαιδευτικός είναι σκόπιμο να τονίσει ότι η Φιλοσοφία είναι σκέψη, αφενός, πάνω σε προβλήματα που δημιουργούνται στην προσπάθεια του ανθρώπου να κατανοήσει τις διάφορες όψεις της πραγματικότητας και, αφετέρου, σκέψη πάνω στην ίδια τη σκέψη (στη λειτουργία και στις δυνατότητές της). Τα ίδια τα φιλοσοφικά ερωτήματα και οι απαντήσεις (οι φιλοσοφικές θεωρίες) γεννιούνται και συγκροτούνται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια, ιστορικά, κοινωνικά, φιλοσοφικά· και ότι ερωτήματα και απαντήσεις επαναδιατυπώνονται, επανανοηματοδοτούνται, καθώς αυτά τα πλαίσια μεταβάλλονται ή και διαρρηγνύονται. Και αυτό συμβαίνει είτε αφορούν συγκεκριμένα και πρακτικά θέματα αξιών (π.χ. για την ηθική, την πολιτική, την τέχνη) είτε θεμελιώδη ζητήματα (π.χ. για τη γνώση, τη νόηση, την πραγματικότητα). Αυτή η διπλή επισήμανση στην αρχή του μαθήματος δεν μπορεί παρά να είναι προγραμματική, ωστόσο μένει να ελεγχθεί και να επαληθευτεί σταδιακά καθ' όλη τη διάρκεια της διδασκαλίας του. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, χρήσιμη είναι η αναγωγή κάθε Θεματικού Πεδίου στους εδώ διατυπωμένους διδακτικούς στόχους.

Γενική βιβλιογραφία

Αξελός Κ., *Αυτή η διερώτηση*, μτφ. Κ. Δασκαλάκη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2003, που αφορά την ερωτηματική σκέψη, δηλαδή τον δρόμο της Φιλοσοφίας.

Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012.

Cox, G., *Πώς να γίνεις φιλόσοφος, ή πώς να είσαι σχεδόν βέβαιος ότι σχεδόν τίποτα δεν είναι βέβαιο*, μτφ. Α. Φιλιππάτος, Αθήνα: Πατάκης, 2019.

Deleuze G. & Guattari F., *Τι είναι φιλοσοφία;* μτφ. Στ. Μανδηλαρά, Αθήνα: Καλέντης, 2004.

Gerhard E., *Σκέψου σαν φιλόσοφος, Εισαγωγή στη φιλοσοφία σε 7 ημέρες*, μτφ. Κ. Σαργέντης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

Nagel T., *Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα: σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία*, μτφ. Χρ. Μιχαλοπούλου-Βεΐκου, Αθήνα: Σμίλη, 1989.

Παπάζογλου, Α., *Καθημερινή φιλοσοφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2020

Πελεγρίνη Θ., *Τα παιδιά του Κάιν*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001.

Ragland C. P. & Heidt Sarah, *Τι εστί φιλοσοφία;*, μτφ. Ν. Ηλιάδης, Αθήνα: Ψυχογιός, 2005.

Renaut A., *Η Φιλοσοφία*, μτφ. Τ. Μπετζέλος, Αθήνα: Πόλις, 2009.

- Σόλομον Ρ. & Χίγκινς Κ., *Μια σύντομη ιστορία της φιλοσοφίας: το πάθος του στοχασμού*, μτφ. Γ. Σ. Βλάχος, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1999.
- Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010.
- Zimmer R., *Η νέα Πύλη των Φιλοσόφων: ένα κλειδί για την κατανόηση των κλασικών έργων της φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Λαγουδάκου, Αθήνα: Διόπτρα, 2019.

Για περαιτέρω μελέτη:

- Bouveresse J., *Το αίτημα της φιλοσοφίας: τι ζητάει από εμάς η φιλοσοφία και τι μπορούμε να ζητήσουμε εμείς από αυτήν*, μτφ. Στ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Πόλις, 2002.

Λέξεις-κλειδιά

αμφισβήτηση της Φιλοσοφίας, ανοιχτά ερωτήματα, απορία, διαλεκτική, εγκυρότητα, επαγωγή, επιχείρημα, θεωρία, κοινωνικός ρόλος Φιλοσοφίας, Λογική, νοητικά πειράματα, οριακά προβλήματα, παραγωγή, πεποιθήσεις, πλάνες (λογικές), πράξη, σοφία, σοφίσματα, συλλογισμός, τέχνη του βίου, υπόθεση, Φιλοσοφία, ορισμοί, Φιλοσοφία, κλάδοι, Φιλοσοφία και επιστήμη/ες, Φιλοσοφία και θρησκεία, Φιλοσοφία και κοινωνία, Φιλοσοφία και τέχνες, χρησιμότητα της Φιλοσοφίας

1. Τι είναι η Φιλοσοφία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Να εξοικειωθούν οι μαθητές/-τριες με την ορολογία της Φιλοσοφίας και τους βασικούς της προβληματισμούς.
- Να προβληματιστούν οι μαθητές/-τριες σχετικά με τα χαρακτηριστικά της φιλοσοφικής δραστηριότητας και την προέλευσή της.
- Να διερωτηθούν οι μαθητές/-τριες για τον χαρακτήρα των φιλοσοφικών ερωτημάτων και να διαμορφώσουν προσωπική γνώμη.
- Ως προς τον ορισμό της Φιλοσοφίας, είναι σκόπιμο καταρχήν να φανούν οι δυσκολίες και οι προϋποθέσεις ενός τέτοιου γενικού και ομογενοποιητικού ορισμού, που αφορά σε μια δραστηριότητα 2.500 χρόνων η οποία έχει διανοιχθεί σε τόσο διαφορετικά πεδία. Οι ορισμοί που έχουν διατυπώσει πολλοί σημαντικοί φιλόσοφοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως παράδειγμα για να φανεί η πολλαπλότητα της Φιλοσοφίας. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναδειχθούν, πέρα από την ποικιλία, ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά της φιλοσοφικής δραστηριότητας

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012, σσ. 19-45 [Ο όρος «Φιλοσοφία» στην αρχαιότητα, ορισμοί της Φιλοσοφίας].

Βέικος Θ., *Εισαγωγή στις φιλοσοφικές σπουδές*, Αθήνα: Γρηγόρης, 1988.

Δελλής Ι., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία. Προλεγόμενα: προβλήματα γνωσιολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002, σσ. 19-69 [Ορισμοί της Φιλοσοφίας].

Deleuze G. & Guattari F., *Τι είναι φιλοσοφία;* μτφ. Στ. Μανδηλαρά, Αθήνα: Καλέντης, 2004.

Nagel T., *Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα: σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία*, μτφ. Χ. Μιχαλοπούλου-Βεΐκου, Αθήνα: Σμίλη, 1989.

Ragland C. P. & Heidt S., *Τι εστί φιλοσοφία;*, μτφ. Ν. Ηλιάδης, Αθήνα: Ψυχογιός, 2005.

Cogito 6 (2007), αφιέρωμα «Τρόποι του φιλοσοφείν».

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Μπορεί κανείς να συζητήσει την εικόνα του φιλοσόφου και των φιλοσοφικών σχολών, όπως παρουσιάζεται σε έργα τέχνης από την αρχαιότητα έως σήμερα. Οι εικόνες είναι εύκολα προσβάσιμες στο διαδίκτυο.

[Φιλόσοφοι] (ρωμαϊκό ψηφιδωτό, 1^{ος} αι. π.Χ.)

Ο Βοήθιος και η Φιλοσοφία (σε πολλά μεσαιωνικά εικονογραφημένα χειρόγραφα, π.χ.

<http://shoeblogs.com/consolation/boethius>)

[Αίθουσα διδασκαλίας] (εικονογραφημένο βυζαντινό χειρόγραφο *Ιστοριών* Ιωάννου Σκυλίτζη, 12^{ος} αι.)

Raphael, *Η Σχολή των Αθηνών* (*La Scuola di Atene*, 1509-11)

Rubens, *Τέσσερις φιλόσοφοι* (1611-12)

Rembrandt, *Φιλόσοφος στοχαζόμενος* (*Mediterende filosoof*, 1632)

Abraham van der Hecken, *Ο φιλόσοφος* (*De filosoof*, 1635)

Eastman Johnson, *Η σχολή φιλοσοφίας του Ναντάκετ* (*The Nantucket School of Philosophy*, 1887)

Rodin, *Ο στοχαστής* (*Le penseur*, 1904)

Edawrd Hopper, *Εκδρομή στη φιλοσοφία* (*Excursion into Philosophy*, 1959)

Mark Makarov, *Φιλόσοφοι* (*Philosophers*, 1994)

2. Ποια η σχέση της Φιλοσοφίας με τις επιστήμες, τις τέχνες και τη θρησκεία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Να οριοθετηθεί η Φιλοσοφία, ως θεωρητική γνώση και ως δραστηριότητα, από τις όμορες περιοχές της, δηλαδή άλλες πνευματικές δραστηριότητες του ανθρώπου όπως: οι επιστήμες, οι τέχνες, η λογοτεχνία, η θρησκεία, η ιδεολογία. Με αυτόν τον τρόπο, θα φωτιστούν από άλλη οπτική γωνία τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Φιλοσοφίας και θα διευκρινιστούν περισσότερο οι δυνατές απαντήσεις στο ερώτημα «τι είναι η Φιλοσοφία» (Θεματική Ενότητα 1).

Η οριοθέτηση αυτή να επιτρέπει, ταυτόχρονα, να φανούν τα σημεία στα οποία η Φιλοσοφία εφάπτεται ή και τέμνεται με τις παραπάνω δραστηριότητες: μπορεί να αντιμετωπίζει τα ίδια ή παρόμοια προβλήματα (τι είναι αλήθεια, ποιο είναι το νόημα της ζωής, πώς η γλώσσα ή το όποιο μέσο θα εκφράσει τη σκέψη κ.ά.), να χρησιμοποιεί εργαλεία άλλων πεδίων, άλλοτε να τα πλησιάζει σε βαθμό ταύτισης άλλοτε να βρίσκεται σε διαμάχη μαζί τους (για να αποκτήσει ή για να διαφυλάξει την αυτονομία της).

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Άρμστρονγκ Κ., *Η ιστορία του Θεού*, μτφ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.

Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012, σσ. 85-112 [Οριοθέτηση της Φιλοσοφίας: επιστήμη, ιδεολογία, θρησκεία].

Βιρβιδάκης Στ., «Φιλοσοφία και/ή/ως λογοτεχνία: παραλλαγές», *Περιοδικό Cogito* 3 (2005), σσ. 88-90.

Farouki N., *Πίστη και λογική*, μτφ. Φ. Κονδύλης, Αθήνα: Τραυλός-Κωσταράκη, 1997.

Habermas J., *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, μτφ. Λ. Αναγνώστου & Α. Καραστάθη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 232-262 [Σχετικά με την άρση της ειδολογικής διαφοράς μεταξύ Φιλοσοφίας και Λογοτεχνίας].

Lagsee J., *Η φυσική θρησκεία*, μτφ. Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2000.

Μπέγζος Μ., *Ευρωπαϊκή φιλοσοφία της θρησκείας*, Αθήνα: Γρηγόρης, 2004.

Nielsen K., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της θρησκείας*, μτφ. Β. Αδραχτάς, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.

Περιοδικό Cogito 10 (2010), αφιέρωμα «Φιλοσοφία και Θρησκεία».

Περιοδικό Δευκαλίων 26/2 (2008), αφιέρωμα «Φιλοσοφία και Λογοτεχνία».

Τσάρλσγουορθ Μ., *Φιλοσοφία και Θρησκεία*, μτφ. Χ. Τριανταφυλλόπουλος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

Wittgenstein L., «Θεός, μαγεία, θρησκεία, θρησκευτική πίστη», στο: Του ίδιου, *Αφορισμοί και εξομολογήσεις*, μτφ. Κ. Κωβαίος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993, σσ. 155-165.

3. Επιχειρήματα, πλάνες και σοφίσματα

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Να αναγνωριστεί η κεντρική σημασία που έχει για τη φιλοσοφική σκέψη, τη γνώση αλλά και την ηθική πράξη, η δυνατότητα διατύπωσης επιχειρημάτων, θεμελίωσης των συμπερασμάτων σε έγκυρους συλλογισμούς.
- Να εξασκηθούν οι μαθητές/-τριες στην κατασκευή έγκυρων συλλογισμών και στην ανασυγκρότηση ή στην κριτική (εύρεση σοφισμάτων και πλάνων) συλλογισμών ή προτάσεων, κάθε είδους κειμένων (φιλοσοφικών, πολιτικών, δοκιμιακών, διαφημιστικών κ.λπ.).
- Μέσα από όλα αυτά θα προκύψει ότι υπάρχουν οφέλη από μια τέτοια ενασχόληση: η αποφυγή εννοιολογικών συγχύσεων, η όξυνση της κριτικής ικανότητας, η αποφυγή διάπραξης λογικών σφαλμάτων στον γραπτό και στον προφορικό λόγο και ο εντοπισμός τους στον λόγο άλλων, η δυνατότητα ελέγχου προκαταλήψεων και στερεοτύπων που συχνά βασίζονται σε σοφίσματα και πλάνες.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Αναπολιτάνος Δ., Πορτίδης Δ. & Ψύλλος Σ., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, Αθήνα: Νεφέλη, 2007.

Καργόπουλος Φ., *Εισαγωγή στη συμβολική λογική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2008.

Μαραγκός Γ., «Επιχειρήματα: λογική ανάλυση και φιλοσοφική κατανόηση», *Περιοδικό Δωδώνη* 22/3 (1993), σσ. 89-121.

Μαυροσκούφης Δ., *Διδακτική μεθοδολογία και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2008.

Μπαγκίνι Τ. & Φοσλ Π., *Τα εργαλεία του φιλοσόφου: φιλοσοφικές έννοιες και μέθοδοι*, μτφ. Κ. Θεολόγου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2005.

Μπασάκος Π., *Επιχείρημα και κρίση*, Αθήνα: Νήσος, 1999.

Παιονίδης Φ., *Στοιχεία κριτικής επιχειρηματολογίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη, 2014.

Διαδικτυακές πηγές

Λεοντσίνη Ε., «Το φιλοσοφικό επιχείρημα και η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης»:

http://www.elliepek.gr/documents/3o_synedrio_eisigiseis/leontsini.pdf.

4. Ο ρόλος της Φιλοσοφίας στην κοινωνία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Πρέπει να γίνει κατανοητό πως η Φιλοσοφία δεν είναι μόνο θεωρητική γνώση, μια μορφή πολυτέλειας απομακρυσμένη από την καθημερινότητα των πολλών ανθρώπων. Πιθανώς αυτή η αντίληψη να δικαιολογείται εν μέρει από την ιστορία και την προσωπική εμπειρία λίγων φιλοσόφων, αλλά πρέπει αντιθέτως να επισημαίνεται ακόμη και να τονίζεται ο δημόσιος λόγος και ρόλος που μπορεί να παίζει η Φιλοσοφία στην κοινωνική και πολιτική ζωή και στην ηθική πράξη, όπως συνέβη στην περίπτωση των Γάλλων Διαφωτιστών οι οποίοι στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της εποχής τους λειτούργησαν σαν πολιτική δύναμη κρούσης.
- Μπορεί να διακριθεί, έστω για λόγους μεθόδου, ο ρόλος της Φιλοσοφίας στη συγκρότηση του βίου του κάθε ανθρώπου (βλ. Θεματική Ενότητα 5) και η εμπλοκή της στην κοινωνική ζωή. Εδώ μπορεί να αναδειχθεί ο κριτικός ή και διαφωτιστικός ρόλος της ορθολογικότητας, του αιτήματος για δικαιολόγηση των πεποιθήσεων και των πράξεων (λόγον διδόναι).
- Αξίζει να τονιστεί ότι πολλές φορές στην ιστορία, σε κάθε είδους καθεστώτα, η στάση των φιλοσόφων ήταν από κριτική έως ανατρεπτική των κατεστημένων πεποιθήσεων ή πρακτικών (π.χ. Σωκράτης, Κυνικοί, Τζιορντάνο Μπρούνο, Διαφωτιστές, Μαρξ, Νίτσε, Ράσσελ, Σαρτρ). Αυτό οδήγησε σε προσπάθεια χλευασμού και περιθωριοποίησής τους, σε διώξεις ή ακόμη και στον θάνατό τους.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Βέικος Θ., *Ιστορία και Φιλοσοφία: δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1999.

5. Η Φιλοσοφία ως τέχνη του βίου

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Να φανεί μέσα από παραδείγματα της ιστορίας της Φιλοσοφίας ότι υπήρχε η αντίληψη (κυρίαρχη σε μεγάλο μέρος της ελληνικής αρχαιότητας) πως η Φιλοσοφία είναι ένας οδηγός της ζωής, ένα είδος «καταφυγίου» αλλά και σπουδαίου παράγοντα στην καλλιέργεια και τη δόμηση του εαυτού. Στα ελληνιστικά χρόνια επικρατούσα ήταν η παυσίλυπη λειτουργία της Φιλοσοφίας, που «πρότεινε» την εσωτερική αναδίπλωση στην ακρόπολη του εαυτού. Στα κλασικά χρόνια, όμως, η φιλοσοφική δραστηριότητα καθοδηγώντας συνεπικουρούσε στην αρμονική σύζευξη πολίτη και πόλης-κράτους.
- Να φανεί, επίσης, με αναφορά σε συγκεκριμένους φιλόσοφους (π.χ. Σωκράτης, Επίκουρος, Νίτσε, Βιτγκενστάιν) ότι η Φιλοσοφία παρουσιάστηκε ως πραγματωμένος φιλοσοφικός βίος, ως ύψιστη ανθρώπινη πρόταση όχι μόνο εφικτού αλλά και οραματικού βίου, σε μια πολιτικά οργανωμένη ιδεώδη κοινωνία.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Επίκουρος, *Ηθική: η θεραπεία της ψυχής*, μτφ. Γ. Ζωγραφίδης, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2009.

Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Στιγμή, 1996.

Ferry L., *Μαθαίνοντας να ζούμε: φιλοσοφική πραγματεία για τις νεότερες γενιές*, μτφ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2008.

Hadot P., *Η φιλοσοφία ως τρόπος ζωής*, μτφ. Αλ. Μιχαήλ-Βεργοπούλου, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 2009.

Κάλφας Β. & Ζωγραφίδης Γ., *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, 2006.

Μάρκος Αυρήλιος, *Επιλογή από τα Εις Εαυτόν*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Στιγμή, 1996.

Μονταίν Μ., *Δοκίμια*, μτφ. Φ. Δρακονταειδής, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2003-2005.

Νεχαμάς Α., *Η τέχνη του βίου: σωκρατικοί στοχασμοί από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφ. Β. Σπυροπούλου, Αθήνα: Νεφέλη, 2001.

Σενέκας, *Για μια ευτυχισμένη ζωή*, μτφ. Ν. Πετρόχειλος, Αθήνα: Πατάκης, 2004.

Τάσης Θ., *Πολιτικές του βίου II*, Αθήνα: Αρμός, 2017.

Φιλιππάκη Ε. & Βουτσάκης Β., «Η τέχνη του βίου: Συνέντευξη με τον Αλέξανδρο Νεχαμάς», Περιοδικό *Cogito* 3 (2005), σσ. 58-65.

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Jacques-Louis David, *Ο θάνατος του Σωκράτη (La mort de Socrate, πίνακας 1787)*

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ Α

A. Εισαγωγικά ερωτήματα

Για να διερευνηθούν πιθανές ερμηνείες του όρου Φιλοσοφία και για να φανεί το εύρος του, η διδασκαλία μπορεί να ξεκινήσει με εισαγωγικά ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

- ♦ Γιατί υπάρχει το κάτι και όχι το τίποτε;
- ♦ Γιατί υπάρχω εγώ;
- ♦ Πώς μπορώ να ξέρω ότι είμαι εγώ;
- ♦ Ήμουν χθες ο ίδιος που είμαι σήμερα –ή ήμουν ένας άλλος;
- ♦ Γιατί είμαι εγώ και όχι εσύ;
- ♦ Υπάρχει ο κόσμος πραγματικά;
- ♦ Τι είναι ένας αριθμός;
- ♦ Τι είναι ο χρόνος;
- ♦ Μπορούν οι άνθρωποι πραγματικά να γνωρίσουν;
- ♦ Πότε και γιατί οι άνθρωποι αμφιβάλουν;
- ♦ Πότε οι άνθρωποι αρχίζουν να φιλοσοφούν;
- ♦ Η γνώση φέρνει την ευτυχία ή τη δυστυχία;

B. Θέματα για σύντομες γραπτές ή/και προφορικές ασκήσεις (ατομικές ή ομαδικές)

1. Φανταστείτε τον κόσμο χωρίς τον άνθρωπο και τα άλλα ζώα.
2. Φανταστείτε έναν άνδρα που είχε γεννηθεί τυφλός και μετά από χειρουργική επέμβαση αποκτά την όρασή του. Περιγράψτε τα συναισθήματά του.
3. Σκεφτείτε: πώς μπορώ να ξέρω ότι εγώ είμαι αυτός που σκέφτεται;
4. Με ποια ζητήματα, πού τώρα μόλις διαφαίνονται, νομίζετε ότι θα ασχολούνται οι φιλόσοφοι το 2050 μ.Χ;
5. Ποια είναι η σημασία των λέξεων «Φιλοσοφία» «φιλόσοφος», «φιλοσοφώ», «φιλοσοφημένος»;
6. Δημιουργήστε, ενδεχομένως και με τη χρήση ΤΠΕ, εννοιολογικό χάρτη με τους κλάδους και τους υποκλάδους της Φιλοσοφίας.
7. Συντάξτε μια επιστολή (*συσχέτιση με το μάθημα της Νεοελληνικής Γλώσσας*) στην οποία να εκφράσετε τον προβληματισμό σας για τη σχέση Φιλοσοφίας και Επιστήμης. Αποδέκτης της επιστολής θα είναι ο φιλόσοφος-επιστήμονας Αριστοτέλης.
8. Ετοιμάστε έναν διάλογο μεταξύ ενός φιλοσόφου και ενός επιστήμονα. Καθένας επιχειρηματολογεί υπέρ του δικού του γνωστικού πεδίου. Στη συνέχεια, μπορείτε να δραματοποιήσετε τον διάλογο.
9. Από τη διδασκαλία των μαθηματικών στο σχολείο επιβεβαιώνεται η άποψη ότι τα Μαθηματικά και η Φιλοσοφία συνδέονται στενά; Ζητήστε τη γνώμη και του μαθηματικού σας επί του θέματος πριν ετοιμάσετε την εργασία σας.
10. Ανασυγκροτήστε τα επιχειρήματα στα κείμενα που σας δίνονται: φιλοσοφικά, επιστημονικά, δοκιμιακά ή διαφημιστικά. Γράψτε τις προτάσεις υπό μορφή συλλογισμού και στη συνέχεια αξιολογήστε τον (εγκυρότητα, αλήθεια προκειμένων) ή συμπληρώστε τον συλλογισμό με τις προτάσεις που παραλείπονται (γιατί, λ.χ., υπονοούνται, θεωρούνται αυτονόητες κ.λπ.).
11. Παρουσιάστε (ενδεχομένως και πολυτροπικά) τον βίο ενός φιλοσόφου, αναζητώντας στοιχεία στο διαδίκτυο και τονίζοντας αυτά τα σημεία που φανερώνουν τη σχέση της ζωής και της Φιλοσοφίας του.

12. Επιλέξτε κείμενα από έργα των παρακάτω φιλοσόφων: Πλάτων, Νικολό Μακιαβέλι, Τόμας Χομπς, Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, Καρλ Μαρξ, Χάνα Άρεντ, Καρλ Πόππερ, που μοιάζουν να «συνομιλούν» μεταξύ τους. Εντοπίστε τα χωρία στα οποία η σκέψη τους μοιάζει να συγκλίνει και πού όχι, εντάσσοντάς τα στο διαφορετικό ιστορικό και πολιτισμικό συγκείμενό τους.

Γ. Θέματα για συζήτηση/συγγραφή δοκιμίου

1. Το θέμα 1 από τα θέματα για συζήτηση/συγγραφή δοκιμίου της Θεματικής Ενότητας 3 (Θεματικό Πεδίο Ε).
2. Οργανώνεται στρογγυλό τραπέζι με θέμα τη στάση του φιλοσόφου στην κοινωνία, τη συμβολή της Φιλοσοφίας στη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου ανθρώπου και ενός κοινωνικά δικαιότερου κόσμου. Απαντάται το ερώτημα αν η ανθρωπιστική στάση λύνει όλα τα προβλήματα ή χρειάζεται και εμπράγματη κοινωνική και πολιτική δράση, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ζαν-Πωλ Σαρτρ.
3. Οργανώνεται αγώνας αντιλογίας σχετικά με τη χρησιμότητα ή μη της Φιλοσοφίας στον πρακτικό βίο.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΘΕΙ ΓΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Στη διεύθυνση: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/index.html και με τη χρήση της παράλληλης αναζήτησης > η σημασία των λέξεων «Φιλοσοφία» «φιλόσοφος», «φιλοσοφώ», «φιλοσοφημένος» (ορισμός της Φιλοσοφίας).
2. Στη διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=KQrb8VhT9jA&list=PL8C295BB4D620A7B0&index=17> > βίντεο με θέμα: «Αποφθέγματα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων» (αντιστοιχία κάθε αποφθέγματος με το όνομα του φιλοσόφου/τα θέματα που τους απασχολούν).
3. Στη διεύθυνση: <https://www.in2life.gr/features/faces/face/355423/exi-shmerinoi-filosofoi-kai-oi-theories-toys.html> > άρθρο με τίτλο: «Ξε σημερινοί φιλόσοφοι και οι θεωρίες τους» (απόδοση των βασικών θέσεων κάθε φιλοσόφου με τη μορφή φιλοσοφικών ερωτημάτων).
4. Στη διεύθυνση: <https://www.greek-language.gr/digitalResources/> > Αρχαιογνωσία και Αρχαιολογία στη Μέση Εκπαίδευση > Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι > στην ενότητα 1. Σοφία και Φιλοσοφία 1.1. Η «σοφία» και η «Φιλοσοφία» (σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας του φιλοσόφου).
5. Στη διεύθυνση: http://www.vivifatourou.gr/2013/03/blog-post_30.html > «Γιατί πάντα αναζητάμε ένα Γιατί;» (φιλοσοφικά ερωτήματα).
6. Στον σύνδεσμο: <https://science.fandom.com/el/wiki/%CE%95%CF%80%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CE%BC%CE%B7#.CE.9F.CF.81.CE.B9.CF.83.CE.BC.CF.8C.CF.82> > άρθρο: «Τι είναι επιστήμη» (σχέση Φιλοσοφίας και Επιστήμης).
7. Στη διεύθυνση: <https://sciencearchives.wordpress.com/2014/12/07/%CE%AD-%CE%AD-%CE%AF-kapp/> > ενότητες «Η επιστήμη δεν αρκεί», «Δύο πολιτισμοί», «Σκέφτομαι θετικά», «Πόλεμος και σχετικότητα», «Πρόοδος αλλά και ιστορία», «Ο δρόμος προς τη γνώση», «Ενάντια στα ΜΜΕ» (σχέση Φιλοσοφίας και Επιστήμης).
8. Στη διεύθυνση: <https://www.iefimerida.gr/news/148463/%CE%BF-%CF%84%CF%81%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%82-%CF%80%CE%BF%CF%85-%CF%84%CE%B1-%CE%BC%CE%B1%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CF%83%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%8D%CE%BD-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%AF%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B7-%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%87%CE%AD%CF%83%CE%B7-%E2%80%93-%CE%B7-%CE%AD%CE%BD%CE%BD> > άρθρο: «Πώς τα μαθηματικά και η Φιλοσοφία διατηρούν μια ιδιαίτερη ερωτική σχέση – Η έννοια της λογικής ενώνει τις δύο επιστήμες» (σύνδεση Φιλοσοφίας και Μαθηματικών).
9. Στη διεύθυνση: <http://eranistis.net/wordpress/2014/06/07/propaganda/> > άρθρο: «Πώς να κερδίσετε κάθε επιχειρηματολογία» (διαφορά ανάμεσα στο ορθό και έγκυρο επιχειρήμα και στα τεχνάσματα/σοφίσματα).

10. Στη διεύθυνση: <https://cognoscoteam.gr/%CE%B7-%CF%86%CE%B9%CE%BB%CE%BF%CF%83%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CF%80%CE%AF%CE%BA%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%B5%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%BB/>
> άρθρο με τίτλο: «Η Φιλοσοφία του Επίκτητου – Μια εναλλακτική στάση ζωής» (η κοινωνική αξία της Φιλοσοφίας)
11. Στη διεύθυνση: <https://www.lifo.gr/mag/features/4141> > άρθρο με τίτλο: «Γιατί τα φιλοσοφικά δοκίμια γίνονται ανάρπαστα στις μέρες μας» (η αξία της Φιλοσοφίας στην εποχή μας).
12. Στη διεύθυνση: http://www.filosofia.gr/apopseis.php?subaction=showfull&id=1195495331&archive=&start_from=&ucat=9& > το άρθρο με τίτλο «Τι χρειάζεται η Φιλοσοφία σήμερα;» (η αναγκαιότητα της Φιλοσοφίας στη σύγχρονη εποχή).

Θεματικό Πεδίο Β

Ηθική Φιλοσοφία: Πώς πρέπει να ζούμε;

Γενικός σκοπός:

Να κατανοηθεί ο χαρακτήρας της ηθικής πράξης και η αλληλεπίδραση των κοινωνικοπολιτικών δεδομένων της ιστορικής συγκυρίας με την ατομική και συλλογική ηθική συμπεριφορά.

Ειδικοί στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να γνωρίσουν τις βασικές έννοιες και τα ερωτήματα της Ηθικής Φιλοσοφίας.
- Να κατανοήσουν τις θέσεις των κύριων ρευμάτων σκέψης στο βασικό ζήτημα για την ύπαρξη κοινών κριτηρίων για την ηθική πράξη.
- Να εξοικειωθούν με τα βασικά ηθικά διλήμματα που υπεισέρχονται στις ανθρώπινες πρακτικές, με αφετηρία τα προβλήματα εφαρμοσμένης ηθικής με τα οποία συνδέονται.

II. Ικανότητες - Δεξιότητες

- Να κρίνουν, να αξιολογούν και να λαμβάνουν αποφάσεις, έχοντας αυτογνωσία και επίγνωση των ανθρώπινων ορίων.
- Να αξιοποιούν τις ηθικές θεωρίες για την επίλυση προβλημάτων σε περίπτωση ηθικών προβλημάτων που προκύπτουν από σύγκρουση συμφερόντων.

III. Αξίες - Στάσεις

- Να αποκτήσουν επίγνωση της προσωπικής ηθικής ευθύνης, συνειδητοποιώντας ότι η ηθική ελευθερία κατακτάται σταδιακά με αγώνα και απαιτεί έμπρακτη επιβεβαίωση.
- Να διαμορφώσουν ένα προσωπικό πλαίσιο αξιών και κανόνων πρακτικού βίου που συμβάλλουν στην ευτυχία του ατόμου.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Ο/Η εκπαιδευτικός στη μετάβασή του από το πρώτο Θεματικό Πεδίο («Τι είναι Φιλοσοφία και σε τι μας χρησιμεύει;») στο δεύτερο («Ηθική Φιλοσοφία: Πώς πρέπει να ζούμε;»), εφόσον έχει ήδη παρουσιάσει την κοινωνικοπολιτική και την ηθικοπρακτική διάσταση της Φιλοσοφίας στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο, θα επιμείνει σε μια εισαγωγική ανάγνωση που θα επισημαίνει την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων της Ηθικής Φιλοσοφίας. Αυτή η πολλαπλότητα μπορεί να εξηγηθεί εύκολα, καθώς η ανθρώπινη πράξη ήταν και είναι συνυφασμένη με την εκάστοτε κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα. Υπό το πνεύμα αυτό της αλληλεπίδρασης και αλληλοσυσχέτισης των δυνατικών εκδοχών του φιλοσοφείν, θα εξεταστούν τα επιμέρους φιλοσοφικά ζητήματα της ηθικής. Εναλλακτικά, ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να εισαγάγει τους/τις μαθητές/-τριες στους προβληματισμούς της Ηθικής Φιλοσοφίας αντίστροφα: με την παρουσίαση ενός επίκαιρου ηθικού θέματος/διλήμματος να προκαλέσει και να ανακαλέσει τα προσωπικά βιώματα, τις εμπειρίες των μαθητών/-τριών, ώστε να διαπιστώσουν επαγωγικά τα επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με τις ηθικές κρίσεις, την αξιολόγηση των συστημάτων της ηθικής, των θεωριών και των σύγχρονων προσεγγίσεων στην ηθική.
- Μέσα από τη διερώτηση για τα κύρια γνωρίσματα της Ηθικής Φιλοσοφίας, στη διαχρονία της αλλά και σήμερα, είναι σκόπιμο να γίνει ξεκάθαρη η διάκρισή της από άλλα ηθικά συστήματα ή ηθικούς λόγους, όπως οι θρησκευτικοί ή η «πρακτική σοφία», αλλά και από την καθημερινή

χρήση της λέξης «ηθική» με αποκλειστικά θετικό πρόσημο (Θεματική Ενότητα 1). Δύο βασικά ερωτήματα γύρω από την ηθική πράξη πρέπει να συζητηθούν εκτενώς: το πότε μία πράξη είναι (αξιολογείται ως) αγαθή και το για ποιον λόγο να πράττει κάποιος αγαθές πράξεις. Με άλλα λόγια: (α) αν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια αξιολόγησης της πράξης μας και πώς αυτά αναγνωρίζονται ως τέτοια ή αν υπάρχει σχετικισμός και η ηθική είναι απλώς υποκειμενική (Θεματική Ενότητα 2) και (β) αν υπάρχουν και τι είδους λόγοι κάνουν κάποιον να πράττει «ηθικά» (Θεματική Ενότητα 6). Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα μπορούν να δοθούν αφού παρουσιαστούν οι τρεις βασικές ηθικές θεωρίες, ο ωφελιμισμός (Θεματική Ενότητα 3), η καντιανή ηθική (Θεματική Ενότητα 4) και η αρετολογική ηθική (Θεματική Ενότητα 5).

- Ο πρακτικός χαρακτήρας της ηθικής αναδεικνύεται, στη συνέχεια, με την εξέταση της συμβολής των παραπάνω βασικών θεωριών στην αντιμετώπιση επίκαιρων προβλημάτων από το πεδίο της εφαρμοσμένης ηθικής (Θεματικές Ενότητες 7-9). Σε αυτά δίνεται η ευκαιρία να κατανοήσουν οι μαθητές/-τριες με ποιον τρόπο η Φιλοσοφία προσεγγίζει πολύ συγκεκριμένα ζητήματα που προκαλούνται ή επιτείνονται από τις εφαρμογές της τεχνολογίας, πώς τα ξεκαθαρίζει εννοιολογικά και θέτει τις προϋποθέσεις για μια ορθολογική λύση τους.
- *Συσχετισμοί με άλλες Θεματικές Ενότητες/Θεματικά Πεδία (1)*: μπορεί να επισημανθεί ότι ορισμένες φορές οι ηθικές θεωρίες (Θεματικές Ενότητες 3-5) θεμελιώνουν/αιτιολογούν πολιτικές αντιλήψεις για την ισότητα και την ελευθερία Θεματική Ενότητα 3 από το Θεματικό Πεδίο Γ).
- *Συσχετισμοί (2)*: μπορεί να τονισθεί και να γίνει προσπάθεια να εξηγηθούν η αναλογία και οι διαφορές των προσπαθειών να προσδιοριστούν πανανθρώπινα κριτήρια ηθικής ορθότητας (γενικώς και σε ειδικά ζητήματα: Θεματικές Ενότητες 1-9) και αισθητικής αξίας (Θεματικές Ενότητες 1-2 και 4 του Θεματικού Πεδίου Δ), που να υπερβαίνουν τη σχετικότητα των αντιλήψεων διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνικών ομάδων.
- *Συσχετισμοί (3)*: Παρόμοια συσχέτιση είναι αναγκαία με τη μετάβαση από τη μία Θεματική Ενότητα στην επόμενη, ώστε να γίνεται σαφής ο ολιστικός χαρακτήρας της Φιλοσοφίας και η διαλεκτική ενότητα των επιμέρους εκδηλώσεων του φιλοσοφείν. Έτσι, το ερώτημα του πώς πρέπει να ζούμε συσχετίζεται, επηρεάζει και επηρεάζεται, απαντά και στο ερώτημα πώς πρέπει να οργανώσουμε τις κοινωνίες μας (Θεματικό Πεδίο Γ). Διότι η Φιλοσοφία κατανοεί τον άνθρωπο και στην ατομικότητά του και μέσα σε συλλογικότητες. Ως εκ τούτου, η επισήμανση και η έμπρακτη -μέσω της διδασκαλίας- απόδειξη της συνάφειας αυτής, θα επιβεβαιώσει αυτό που έμαθε ο/η μαθητής/-τρια αναφορικά με τους στόχους, τη χρησιμότητα και τη συμβολή της Φιλοσοφίας (Θεματικό Πεδίο Α).
- Πρέπει, επίσης, να διαλευκανθεί ένας μεθοδολογικός και παιδαγωγικός προβληματισμός: κατά τη διδασκαλία της Ηθικής Φιλοσοφίας τίθεται επιτακτικά το επιστημολογικό ζήτημα της σύνδεσης θεωρίας και πράξης, των ηθικών θεωριών και αρχών με συγκεκριμένα ανθρώπινα ζητήματα που συνήθως έχουν συγκρουσιακό και διλημματικό χαρακτήρα. Οι μαθητές/-τριες πρέπει να κληθούν σε μια ηθική «συλλογιστική» με αφορμή συγκεκριμένες ηθικές θεωρίες (παραγωγική πορεία) ή, το αντίθετο, από μια συγκεκριμένη διλημματική κατάσταση να προχωρήσουν σε καθιερωμένες ηθικές αρχές; Είτε επιλέξουμε τη μια προσέγγιση είτε την άλλη δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η ηθική προσέγγιση δεν αποτελεί μια μονοδιάστατη ορθολογική διαδικασία απαλλαγμένη από συναισθήματα, προσωπικές ερμηνείες και αντιλήψεις. Μια αποδοτική για τα δεδομένα των μαθητών/-τριών διδακτική πρακτική θα ήταν ο συνδυασμός των γενικών θεωρητικών αρχών με την ανάλυση των επιμέρους περιστάσεων ενός συγκεκριμένου προβλήματος. Η στρατηγική ανάλυσης αξιών εμπεριέχει την εφαρμογή της λογικής και επιστημονικής σκέψης για την πολύπλευρη εξέταση ζητημάτων.

- Ο απώτερος σκοπός της στρατηγικής ανάλυσης είναι να βοηθήσει τα άτομα να εφαρμόσουν αυτόν τον τύπο παραγωγικού και επαγωγικού τρόπου σκέψης στη διερεύνηση αξιών και στη λήψη αποφάσεων στη ζωή τους. Με βάση το σκεπτικό αυτό και λόγω της ανύπαρκτης –με τη φιλοσοφική έννοια του όρου– παροχής ηθικής παιδείας στους/στις μαθητές/-τριες, κρίνουμε αναγκαίο προτού ο/η εκπαιδευτικός προχωρήσει, στο πεδίο της εφαρμοσμένης ηθικής, στη διδασκαλία συγκεκριμένων ηθικών ζητημάτων για τη ζωή και τον θάνατο, την περιβαλλοντική ηθική και τις σχέσεις οικονομίας και ηθικής, να αποκτήσουν οι μαθητές/-τριες μια κοινή βάση ηθικού προβληματισμού.

Γενική βιβλιογραφία

- Baggini J. & Fosl S. P., *Τα εργαλεία της ηθικής: έννοιες και μέθοδοι στην ηθική φιλοσοφία*, μτφ. Κ. Θεολόγου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2014.
- Βέικος Θ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1989, σσ. 137-149.
- Blackburn S., *Ηθική*, μτφ. Β. Κρουστάλλης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Βιρβιδάκης Στ., *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, μτφ. Τ. Μπούκη, Αθήνα: Leader Books, 2009.
- Δεσποτόπουλος Κ. (επιμ.), *Περί ανθρώπου και ηθικής: επίλεκτα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2013.
- Δραγώνα-Μονάχου Μ., *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: ο αγγλόφωνος στοχασμός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.
- Driver Julia, *Ηθική Φιλοσοφία: οι βασικές της αρχές*, μτφ. Ι. Ν. Μαρκόπουλος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010.
- Ζουμπουλάκης Στ. (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής: παλαιά και νέα ερωτήματα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2013.
- Ζούρος Λ., *Σε αναζήτηση σκοπού σε έναν κόσμο χωρίς σκοπό: σκέψεις για μια ρεαλιστική ηθική*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.
- Larmore C. & Renaut A., *Περί ηθικής. Λόγος και αντίλογος: ιδεαλισμός ή ρεαλισμός*, μτφ. Μ. Πάγκαλος, Αθήνα: Πόλις, 2006.
- Μάκι Τ. Λ., *Ηθική: η επινόηση του ορθού και του εσφαλμένου*, μτφ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Εκκρεμές, 2010.
- Παιονίδης Φ., *Υπέρ του δέοντος: δοκίμια πρακτικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2007.
- Πελεργίνης Θ., *Ηθική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011 (1997).
- Rachels J. & S., *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μτφ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2012.
- Vardy P., *Το αίνιγμα της ηθικής*, μτφ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.
- Williams B., *Η ηθική και τα όρια της φιλοσοφίας*, μτφ. Χ. Γραμμένου, Αθήνα: Αρσενίδης, 2009.

Λέξεις-κλειδιά

αγαθό, αλτρουισμός, αξιολογία, αρετή, αρετολογική ηθική, αυτονομία, βιοηθική, δεοντοκρατία, δρων υποκείμενο, δικαιώματα, δικαιώματα των ζώων, ελευθερία της βούλησης, ελευθερία της επιλογής, επιθυμία, επιτακτισμός, ευδαιμονία, ευδαιμονιστική ηθική, εφαρμοσμένη ηθική, ηδονές, ηδονισμός/ηδονοκρατία, ηθική, ηθική και επιστήμη, ηθική και κοινωνία, ηθική και οικονομία, ηθική πράξη, ηθική του καθήκοντος, ηθική των θείων εντολών, ηθικός εγωισμός, ηθικός ηδονισμός, ηθικός ρεαλισμός, ηθικός σχετικισμός, ηθικός υποκειμενισμός, ηθικότητα, ιατρική ηθική, κανονιστική ηθική, καντιανή ηθική, κατηγορική προσαγή, μεσότητα, μεταηθική, ορθή πράξη, περιβαλλοντική ηθική, περιγραφική ηθική, πρακτικός λόγος, συμβολαιοκρατία, συνεπικρατία, τελειοκρατία, φρόνηση, φυσιοκρατική πλάνη, ψυχολογικός ηδονισμός, ωφελισμός

1. Τι είναι η Ηθική Φιλοσοφία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Ο βασικός διδακτικός στόχος: γνωριμία των μαθητών/-τριών με τις βασικές έννοιες και τα ερωτήματα της Ηθικής Φιλοσοφίας
- Ειδικός διδακτικός στόχος: να είναι σε θέση οι μαθητές/-τριες να διακρίνουν την Ηθική Φιλοσοφία από τα άλλα ηθικά συστήματα.
- Μεταξύ των πιθανών μεθόδων είναι η ανταλλαγή ιδεών, τα ηθικά διλήμματα καθώς και οι ασκήσεις στην επίλυση προβλημάτων, εννοιολογικής σκέψης και συλλογισμού. Για παράδειγμα: «Μια μητέρα δεν έχει χρήματα για να ζήσει το παιδί της. Το μικρό παιδί της πεινάει. Θα πρέπει αυτή να φυλακιστεί αν κλέψει το ψωμί;» Η ιδέα των διλημάτων είναι ότι οι μαθητές/-τριες πρέπει να μπουν στη θέση των προσώπων και να επιλέξουν μια λύση. Πρέπει, ωστόσο, να καταλάβουν ότι βασικό γνώρισμα της φιλοσοφικής πραγμάτευσης στις κρίσιμες αποφάσεις είναι η θεμελίωση/αιτιολόγηση της κάθε προτεινόμενης λύσης.
- Οι μαθητές/-τριες πρέπει να κατανοήσουν, επίσης, τόσο θεωρητικά όσο και μέσα από τη δική τους εμπειρία, ότι η ηθική αφορά πράξεις που μπορούν να χαρακτηριστούν ως ηθικά ορθές βάσει αξιών, κοινωνικών κανόνων και κριτηρίων που απολαμβάνουν ευρύτερη αποδοχή στη συγκεκριμένη κοινωνία και εποχή.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Βλ. παραπάνω τη γενική βιβλιογραφία.

Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010, σσ. 71-111.

2. Είναι η ηθική υποκειμενική;

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Ο βασικός διδακτικός στόχος: να προσδιοριστεί εννοιολογικά τι σημαίνει η φράση «ηθικά ορθό» και να εντοπιστεί ο ρόλος της Ηθικής Φιλοσοφίας στο ζήτημα αυτό.
- Ειδικός διδακτικός στόχος: να κατανοηθεί η δυσκολία διαμόρφωσης ενός προσωπικού πλαισίου αξιών και κανόνων με την εφαρμογή τους σε συγκεκριμένα ηθικά προβλήματα, αλλά και η ανάγκη αξιολόγησης της ηθικής πράξης.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Ντόλας Ν., *Από την υποκειμενοκεντρική ηθική στην ηθική της επικοινωνίας: διαδρομή από τους ιδεαλιστικούς ηθικούς προσανατολισμούς έως την ηθική της καθολίκευσης του J. Habermas*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

Σαρτρ Ζ.-Π., *Ο Υπαρξισμός είναι ένας ανθρωπισμός*, μτφ. Κ. Σταματίου, Αθήνα: Αρσενίδης, 2011 [κριτική στην ηθική αντικειμενικότητα, απόπειρα συγκρότησης υποκειμενικής ηθικότητας βασισμένης στην αυθεντικότητα].

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Βιρβιδάκης Στ., «Ο ηθικός σκεπτικισμός του Woody Allen από το *Απιστίες και Αμαρτίες* στο *Matchpoint*», *Cogito* 9 (2009) 26-32:

http://www.pi-schools.gr/content/index.php?lesson_id=19&ep=247.

3. Ωφελισμός

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Πρέπει να γίνει ξεκάθαρη η σημαντική διαφορά ανάμεσα στη φιλοσοφική έννοια του ωφελισμού και στη χρήση της λέξης στην καθημερινή ομιλία (στην οποία ο ωφελιστής έχει την αρνητική σημασία του εγωιστή χρησιμοθήρα).
- Η καλή κατανόηση του ωφελιστικού υπολογισμού απαιτεί την εφαρμογή του σε παραδείγματα, ηθικά διλήμματα.
- Οι μαθητές/-τριες, μέσω παραδειγμάτων και ηθικών διλημάτων, μπορούν να αντιληφθούν, αφενός, τι σημαίνει ηθική ορθότητα σε μια συνεπειοκρατική θεωρία όπως ο ωφελισμός και, αφετέρου, τις δυσκολίες εφαρμογής του.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Mill J. S., *Ωφελισμός*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002.

Μολύβας Γ. (επιμ.), «Αφιέρωμα στον κλασικό ωφελισμό», *Περιοδικό Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 3 (2005).

Διαδικτυακές πηγές

Καραγεωργάκης Στ., «Οι τρεις ηθικές θεωρίες: διδακτικό σενάριο 4 διδακτικών ωρών», Πλατφόρμα «Αίσωπος» [αφορά και στις τρεις θεωρίες (ωφελισμός, καντιανή ηθική, αρετολογική ηθική)]: <http://aesop.iep.edu.gr/node/11721>.

Μαρούλη Μ., «Τζέρεμι Μπένθαμ»: <https://eglima.wordpress.com/2008/07/12/bentham/>.

4. Καντιανή ηθική

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Οι μαθητές/-τριες πρέπει εξοικειωθούν με την ειδική ορολογία της καντιανής ηθικής, η γνώση της οποίας είναι απαραίτητη για την κατανόηση της Ηθικής Φιλοσοφίας εν γένει.
- Έμφαση να δοθεί στη συσχέτιση της ηθικής πράξης με την ορθολογικότητα και την ελευθερία της ανθρώπινης βούλησης –και στο ανυποχώρητο αίτημα του Καντ να έχουν οι ηθικές κρίσεις μας καθολικό χαρακτήρα, άρα να υπάρχει απόλυτος ηθικός νόμος και προσταγές.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Ανδρουλιδάκης Κ., *Καντιανή ηθική: θεμελιώδη ζητήματα και προοπτικές*, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2010.

Kant I., *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2004.

_____, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Σμίλη, 2013.

_____, *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Κόντος Π., *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005.

Παπανούτσος Ε. Π., *Ηθική*, Αθήνα: Δωδώνη, ⁵1995 [τόμ. 1, σσ. 191-335: «Η ηθική του Καντ»].

Walker R., *Καντ : ο Καντ και ο ηθικός νόμος*, μτφ. Λ. Θεοδωρίδου, Αθήνα: Ενάλιος, 2003.

Διαδικτυακές πηγές

«Καθήκον και Υποχρέωση κατά τον Ιμ. Καντ»: <http://www.ethics.gr/content.php?id=25>.

5. Αρετολογική/αρετοκρατική ηθική

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Οι μαθητές/-τριες πρέπει να εξοικειωθούν με την αριστοτελική ηθική και να αντιληφθούν τον κεντρικό ρόλο που παίζει σε αυτήν (όπως και σε ολόκληρη την αρχαία ελληνική ηθική) η έννοια της αρετής
- Πρέπει να γίνει κατανοητή η σημασία που έχει ο χαρακτήρας του ατόμου, της φρόνησης στην άρρηκτη σύνδεσή της με τον ενάρετο πολιτικό βίο, και της μεσότητας.
- Σημαντική είναι η αναγνώριση των διαφορών μεταξύ των τριών θεωριών για τον χαρακτηρισμό και την επιλογή μιας ηθικής πράξης (συνδυασμός με Θεματικές Ενότητες 3-4).

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφ. Δ. Λυπουρλής, 2 τόμοι, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.

Hughes G. J., *Ηθικά Νικομάχεια: ένας οδηγός ανάγνωσης*, μτφ. Π. Γκολίτσης, Αθήνα: Οκτώ, 2013.

MacIntyre A., *Έλλογα εξαρτημένα όντα: γιατί οι άνθρωποι χρειάζονται τις αρετές*, μτφ. Μαρία Δασκαλάκη, Αθήνα: Κουκκίδα, 2013.

Μελά Λ., *Alasdair MacIntyre: η ηθική μεταξύ κανόνων και αρετών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2012.

Σκαλτσάς Θ., *Ο χρυσός αιώνας της αρετής. Αριστοτελική ηθική*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.

6. Γιατί να είναι κανείς ηθικός;

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Στο κεφάλαιο αυτό είναι σημαντικό να αναδειχθεί το γεγονός ότι υπάρχουν (ή μπορεί να υπάρχουν) λόγοι που οδηγούν στην ηθική συμπεριφορά ενός ατόμου προς άλλα άτομα, δηλαδή στην επιλογή μιας μη εγωιστικής, αλτρουιστικής συμπεριφοράς.
- Οι μαθητές/-τριες να προσπαθήσουν να απαντήσουν στο κεντρικό ερώτημα, δοκιμάζοντας πρώτα να εφαρμόσουν τις τρεις ηθικές θεωρίες τις οποίες διδάχθηκαν (Θεματικές Ενότητες 3-5) και στη συνέχεια να τις αξιολογήσουν.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Βλ. τη Γενική βιβλιογραφία και τη βιβλιογραφία των Θεματικών εννοιών 3-5.

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Γκόλντιγκ Γ., *Ο άρχοντας των μυγών*, μτφ. Ρ. Χατχούτ, Αθήνα: Καστανιώτης, 2010.

Γούντνυ Ά., *Απιστίες και Αμαρτίες* (ταινία, 1989) [απληστία, ελεύθερη βούληση, ρόλος συναισθημάτων].

Trier L. von, *Dogville* (ταινία, 2003) [Θεός, όλεθρος, μίσος, αγνωμοσύνη, εκδίκηση, το πρόβλημα του κακού].

7. Ζητήματα ζωής και θανάτου (άμβλωση, ευθανασία, θανατική ποινή)

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σε αυτήν τη Θεματική Ενότητα όπως και στις δύο επόμενες, κύριος στόχος είναι να συζητήσουν οι μαθητές/-τριες, σε ομάδες ή ατομικά, περιπτώσεις ηθικών διλημάτων, στις οποίες συγκρούονται διαφορετικές αξίες, ανάλογα με την ηθική θεωρία που ασπάζεται το κάθε άτομο. Έτσι θα δουν ότι το πεδίο της ηθικής, όπως και της πολιτικής, μπορεί να οδηγήσει σε διαμετρικά αντίθετες αξιακές πεποιθήσεις και συνακόλουθα στην επιλογή αντιμαχόμενων δράσεων.
- Κατά τη συζήτηση τέτοιων διλημάτων, οι μαθητές/-τριες πρέπει να κατανοήσουν τη διαφορά νομιμότητας και ηθικότητας.
- *Συσχετισμοί με άλλες Θεματικές Ενότητες/Θεματικά Πεδία:* μπορεί να τονισθεί και να γίνει προσπάθεια να εξηγηθούν η αναλογία και οι διαφορές στις προσπάθειες που έγιναν να προσδιοριστούν πανανθρώπινα κριτήρια ηθικής ορθότητας (γενικώς και σε ειδικά ζητήματα: Θεματικές Ενότητες 1-9) και αισθητικής αξίας (Θεματικές Ενότητες 1-2 και 4 του Θεματικού Πεδίου Δ), που υπερβαίνουν τη σχετικότητα των αντιλήψεων διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνικών ομάδων.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Αλαχιώτης Σ., *Βιοηθική: αναφορά στους γενετικούς και τεχνολογικούς νεωτερισμούς*, Αθήνα: Λιβάνης-«Νέα Σύνορα», 2011.
- Βάντσος Μ.Χ., *Ηθική θεώρηση της έκτρωσης*, Θεσσαλονίκη: Κ. Σφακιανάκη, 2009.
- Beauchamp T., *Ευθανασία: ηθικές, φιλοσοφικές, ιατρικές και νομικές διαστάσεις*, μτφ. Β. Κάντζολα-Σαμπατάκου, Αθήνα: Αρχιτέλαγος, 2007.
- Βιδάλης Τ. Κ. & Μανωλάκου Κ. (επιμ.), *Κείμενα για τη βιοηθική*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2002.
- Daniels N., *Just Health*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Δραγώνα-Μονάχου Μ., «Ηθική και βιοηθική», *Περιοδικό Επιστήμη και Κοινωνία* 8/9 (2002).
- Dworkin R., *Η επικράτεια της ζωής: αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία*, μτφ. Φ. Βασιλόγιαννης, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.
- Kant I., *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Κουμάντος Γ., *Προβλήματα βιοηθικής*, Αθήνα: Πόλις, 2003.
- Κουράκης Ν. & Σπινέλλη Κ., *Ευθανασία: ένα ακανθώδες ζήτημα*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2008.
- O' Neill O., *Αυτονομία και εμπιστοσύνη στη βιοηθική*, μτφ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα: Αρσενίδης, 2011.
- Περιοδικό *Cogito* 5 (2006), αφιέρωμα «Εφαρμοσμένη ηθική».
- Περιοδικό *Επιστήμη και Κοινωνία* 8/9 (2002), αφιέρωμα «Βιοηθική».
- Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2003.
- Rawls J., *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφ., Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης & Α. Τάκης, Αθήνα: Πόλις, 2001.
- Sandel M. J., *Ενάντια στην τελειότητα: η ηθική στην εποχή της γενετικής μηχανικής*, μτφ. Δ. Γκινισάτης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2011.
- Σαρειδάκης Ε., *Βιοηθική: ηθικά προβλήματα των νέων βιοϊατρικών τεχνολογιών*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2008.

Τσινόρεμα Σ. & Κίτσος Λ. (επιμ.), *Θέματα βιοηθικής: η ζωή, η κοινωνία και η φύση μπροστά στις προκλήσεις των βιοεπισημών*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.

Διαδικτυακές πηγές

Γκόλντσταϊν Ρ., *Τι θα έκανε άραγε ο Αριστοτέλης στην πανδημία;* *Wall Street Journal* (17/4/2020): <https://www.naftemporiki.gr/story/1590852/wsJ-ti-tha-ekane-o-aristotelis-stin-pandimia>.

Πρωτοπαπαδάκης Ε., «Ο αναισθητος βιολιστής, ο καλός Σαμαρείτης και η αρχή της ηθικής συμμετρίας: η J. J. Thomson και ο P. Singer υπέρ των αμβλώσεων», *Περιοδικό Παιδαγωγικός Λόγος* 16/1 (2010), σσ. 163-178:

http://www.plogos.gr/TEYXH/1_2010MNHMH_T_PANTAZH.pdf.

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Ρόμπινς Τ., *Θα ζήσω/Dead Man Walking* (ταινία, 1995) [θανατική ποινή, δίκαιο/νόμος και αγάπη/συγχώρεση].

Αμενάμπαρ Α., *Η θάλασσα μέσα μου* (ταινία, 2004) [ευθανασία].

Κισλόφσκι Κρ., *Δεκάλογος - Ου φονεύσης* (ταινία, 1987) [έγκλημα, φόνος, θρησκευτική ηθική, θανατική ποινή].

8. Περιβαλλοντική ηθική

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Βλ. Θεματική Ενότητα 7.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Γεωργόπουλος Α., *Περιβαλλοντική ηθική*, Αθήνα: Gutenberg, 2002.

Nash R. F., *Τα δικαιώματα της φύσης: ιστορία της περιβαλλοντικής ηθικής*, μτφ. Γ. Πολίτης, Αθήνα: Ουμέλη, 1995.

Θεοδωροπούλου Έ. κ.ά. (επιμ.), *Περιβαλλοντική ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Αθήνα: Ατραπός, 2009.

Καραγεωργάκης Στ., *Ζώα, στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*, Αθήνα: Ευτοπία, 2019.

_____, *Περιβαλλοντική φιλοσοφία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα: Ευτοπία, 2016.

Λαρρέρ Κ., *Η Φιλοσοφία του περιβάλλοντος*, μτφ. Ελίνα Γούναρη, Αθήνα: Πατάκης, 1999.

Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Οικολογική ηθική*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2005.

_____, *Περιβαλλοντική ηθική: ο Άρνε Νες και η βαθιά οικολογία*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2008.

Σταμάτης Κ., *Φιλοσοφία και οικολογική ηθική*, Αθήνα: Νήσος, 2013.

9. Ηθική και Οικονομία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Βλ. Θεματική Ενότητα 7.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Δραγούμης Φ., *Η ηθική πίσω από την κρίση: σκέψεις για την ηθική φιλοσοφία εν μέσω οικονομικής κρίσης*, Αθήνα: Άγρα, 2013.
- Jackall R., *Ηθικοί λαβύρινθοι: ηθική, επιχειρήσεις και ο κόσμος των μάντζερ*, μτφ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2005.
- Κοντ-Σπονβίλ, Α, *Είναι ηθικός ο καπιταλισμός;*, μτφ. Γ. Καυκιάς, Αθήνα: Κέδρος, 2005.
- Πατσιώτη-Τσακπουνίδη Ι., «Η ηθική των επιχειρήσεων στον σύγχρονο κόσμο», *Περιοδικό Cogito* 5 (2006), σσ. 60-63.
- Περιοδικό Cogito* 8 (2008), αφιέρωμα «Φιλοσοφία και οικονομικά».
- Περιοδικό Επιστήμη και Κοινωνία* 19 (2008), αφιέρωμα «Επιχειρηματική ηθική».
- Sandel, M. J., *Τι δεν μπορεί να αγοράσει το χρήμα; Τα ηθικά όρια των αγορών*, μτφ. Μ. Μητσός, Αθήνα: Πόλις, 2016.
- Sen A., *Για την ηθική και την οικονομία*, μτφ. Α. Φιλιππάτος, Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.
- Skidelski, R. & E., *Πόσα πραγματικά χρειαζόμαστε; Η αγάπη για το χρήμα και το όνειρο της καλής ζωής*, μτφ. Χ. Μεντζαλίρα, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2012.
- Σμιθ Ά., *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, μτφ. Χ. Βαλλιάνος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000.
- Τάσιος, Θ., *Ηθο-οικονομικά. Πίστη – Πίστωση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ Β

A. Εισαγωγικά ερωτήματα

Για να καταλάβουμε το εύρος και το βάθος του πεδίου της ηθικής, μπορούμε να παραθέσουμε εισαγωγικά ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

- ♦ Μπορεί να υπάρχει μια καθολικά έγκυρη ηθική;
- ♦ Μπορεί να υπάρχει μια κανονιστική ηθική;
- ♦ Μπορεί το καλό να συμπεριλαμβάνεται στο κακό και το αντίθετο;
- ♦ Πράττοντας το καλό έχει το άτομο καλή ζωή;
- ♦ Γιατί πρέπει ένα άτομο να είναι ηθικό;
- ♦ Μου επιτρέπεται να πράττω ό, τι θέλω;
- ♦ Ποιο είναι το χειρότερο έγκλημα;
- ♦ Υπάρχουν αξίες που δε μπορούν να αλλάξουν;
- ♦ Ποια είναι η σημασία των ηθικών συζητήσεων στη ζωή μας;
- ♦ Πρέπει ο άνθρωπος σε εξαιρετικές περιπτώσεις να πεθάνει (να θυσιάσει τη ζωή του) προκειμένου να πετύχει «καλούς» σκοπούς;
- ♦ Ποια αξία έχουν κοινωνικά αναγνωρισμένες αξίες για τις πράξεις μου;
- ♦ Κάτω από ποιες συνθήκες πλήττεται η δεδομένη αξιοπρέπεια της κάθε ανθρώπινης ύπαρξης;
- ♦ Είναι ηθικά επιτρεπτή η χρήση εμβρύων;
- ♦ Έχουν τα ζώα δικαιώματα;

B. Θέματα για συζήτηση/συγγραφή δοκιμίου

1. Προσδιορισμός του όρου «ηθική».
2. Ποια είναι η διαφορά της φιλοσοφικής ηθικής από τη θρησκευτική ή θεολογική ηθική;
3. Υπάρχει αντικειμενική ηθική, όπως υπάρχουν αντικειμενικοί φυσικοί νόμοι στους οποίους μπορούμε να βασιστούμε;
4. Μήπως η ηθικότητα δεν είναι απλά θέμα αριθμών αλλά θέμα ερμηνείας;

Γ. Ενδεικτικά ηθικά διλήμματα για συζήτηση από τους/τις μαθητές/-τριες (σε ομάδες)

Τα ηθικά αυτά διλήμματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν από τον/την εκπαιδευτικό μετά τη διδασκαλία των ηθικών θεωριών στις Θεματικές Ενότητες 3-4. Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί, χρησιμοποιώντας τα παραπάνω ηθικά προβλήματα, να ζητήσει από τους/τις μαθητές/-τριες να τα αξιολογήσουν είτε με βάση τη φιλοσοφική θεωρία του ωφελιμισμού είτε με βάση τη φιλοσοφική θεωρία του Καντ.

1. «Ένας επιχειρηματίας καλείται να πάρει μια απόφαση σχετικά με το εάν θα επεκτείνει την επιχείρησή του. Οι σύμβουλοί του του λένε πως, εάν επεκτείνει την επιχείρησή του, θα κάνει μεγάλο κακό στο περιβάλλον και θα εξαντλήσει όλους τους φυσικούς πόρους της περιοχής. Αυτός, όμως, απαντάει πως η πρώτη του προτεραιότητα είναι να αυξήσει το κέρδος του, οπότε δεν τον νοιάζει εάν θα καταστραφεί ή όχι το φυσικό περιβάλλον. Τελικά επεκτείνεται η επιχείρηση και πράγματι το περιβάλλον καταστρέφεται».

Σχόλιο για τον/την εκπαιδευτικό: ο/η εκπαιδευτικός μπορεί, συντονίζοντας τη συζήτηση, να ζητήσει από τους/τις μαθητές/-τριες να καταγράψουν τα κριτήρια (ατομικά, κοινωνικά, οικονομικά ...) με τα οποία αξιολογεί κάθε ομάδα την απόφαση του επιχειρηματία.

2. «Ένας επιχειρηματίας καλείται να πάρει μια απόφαση σχετικά με το εάν θα επεκτείνει την επιχείρησή του. Οι σύμβουλοί του του λένε πως, εάν επεκτείνει την επιχείρησή του, θα κάνει, επίσης, πολύ καλό στο περιβάλλον μια και θα προστατεύσει την περιοχή και θα εμπλουτίσει τους φυσικούς πόρους της. Αυτός, όμως, απαντάει πως η πρώτη του προτεραιότητα είναι να αυξήσει το κέρδος του, οπότε δεν τον νοιάζει εάν θα καταστραφεί ή όχι το φυσικό περιβάλλον. Τελικά επεκτείνεται η επιχείρηση και πράγματι το περιβάλλον προστατεύεται και εμπλουτίζεται» (το προηγούμενο δίλημμα τροποποιημένο/βλ. υπογραμμίσεις).

Σχόλιο για τον/την εκπαιδευτικό: ο/η εκπαιδευτικός μπορεί, συντονίζοντας τη συζήτηση, να ζητήσει από τους/τις μαθητές/-τριες να καταγράψουν τα κριτήρια (ατομικά, κοινωνικά, οικονομικά ...) με τα οποία αξιολογεί κάθε ομάδα την απόφαση του επιχειρηματία, επισημαίνοντας εάν υπήρξε αλλαγή κριτηρίων στην αξιολόγηση της ηθικότητας της πράξης του επιχειρηματία. Ωστόσο, η περίπτωση αυτή δεν εντάσσεται στα ηθικά διλήμματα, στα οποία υπάρχει σύγκρουση εκ πρώτης όψεως ισοδύναμων καθηκόντων ή ηθικών αξιών.

3. «Ο Κώστας, 38 ετών και η Αλεξία, 37 ετών, είναι επαγγελματικά επιτυχημένοι και ευτυχημένοι με τον γάμο τους. Εδώ και κάποιο χρονικό διάστημα νιώθουν έντονη την επιθυμία να αποκτήσουν παιδιά. Ωστόσο, ο αδελφός της Αλεξίας, που έπασχε από μυϊκή δυστροφία, πέθανε σε ηλικία 17 χρόνων. Για την Αλεξία, η δοκιμασία του αδελφού της ήταν τόσο σοβαρή που δεν θέλει σε καμία περίπτωση να ξαναζήσει με τα παιδιά της το ίδιο θλιβερό γεγονός.

Προκειμένου να αποσαφηνιστεί ο βαθμός στον οποίο υπάρχει κίνδυνος και τα δικά τους παιδιά να αρρωστήσουν από μυϊκή δυστροφία, το ζευγάρι επισκέφτηκε, σε ένα συμβουλευτικό κέντρο προγενετικού ελέγχου, έναν βιολόγο/γενετιστή. Εκεί αποδείχθηκε ότι η ίδια η Αλεξία είναι φορέας της νόσου, δηλαδή ότι τα παιδιά τους θα αρρωστήσουν από μυϊκή δυστροφία με πιθανότητα 50%.

Ο επικεφαλής γιατρός είπε στο ζευγάρι ότι η ομάδα του είχε βρει τρόπο να πραγματοποιήσει μια θεραπεία βλαστικής «σειράς», δηλαδή τα γενετικά ελαττώματα των ωοκυττάρων μπορούσαν να αντικατασταθούν με ακέραια γονίδια. Παρά το γεγονός ότι η νομική βάση για μια τέτοια παρέμβαση δεν είναι ακόμη διαθέσιμη, ωστόσο αν οι δύο εταίροι αναλάβουν την ευθύνη και υπογράψουν μια δήλωση, θα μπορούσε αυτός να το κάνει στην περίπτωση τους. Άλλωστε, με τον τρόπο αυτό θα βοηθήσουν και την επιστήμη. Και οι δύο συμφώνησαν να εκτελέσει ο γιατρός τη θεραπεία των βλαστικών κυττάρων».

Ερωτήματα

- Θεωρείτε την απόφαση των δύο συζύγων σωστή ή λάθος;
Σημειώστε στην επόμενη ακολουθία:
Πιστεύω πως η απόφαση ήταν:
Απόλυτα λάθος   -3   -2   -1   +1   +2   +3   απόλυτα ορθή.
- Πόσο βέβαιοι είστε για την άποψή σας;
Απόλυτα αβέβαιοι   0   1   2   3   4   5   6   απόλυτα βέβαιοι
- Ποιοι λόγοι κατά τη γνώμη σας επηρέασαν την απόφαση του ζευγαριού;

.....

Καταγράψτε σε σύντομες προτάσεις όσους λόγους μπορείτε να σκεφτείτε.

.....

4. «Ο κ. Παναγιώτης είναι 58 ετών και εργάζεται ως γεωργός. Δεν έχει σπουδάσει, έχει απλά τελειώσει το Γυμνάσιο. Η γυναίκα του, η κ. Ελένη, είναι 50 ετών και δεν εργάζεται. Βοηθάει τον άντρα της στα χωράφια και αναλαμβάνει τις δουλειές του σπιτιού. Μαζί με την κόρη τους, την Κατερίνα, ζουν σε μια παραλιακή πόλη της Κύπρου. Η Κατερίνα προετοιμάζεται να δώσει εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο. Θέλει να γίνει γεωπόνος. Τα άλλα δύο παιδιά της οικογένειας είναι αγόρια, ο Αντρέας και ο Θεοδόσης. Και οι δύο σπουδάζουν στην Αθήνα.

Ο κ. Παναγιώτης πριν από 2 χρόνια πήρε ένα δάνειο για να αγοράσει νέα μηχανήματα για τις καλλιέργειές του. Ως εγγύηση έβαλε το σπίτι τους, το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο που έχει η οικογένεια. Έτσι, κάθε μήνα πρέπει να πληρώνει το δάνειο στην τράπεζα. Μαζί με αυτό, πρέπει να πληρώνει και τα έξοδα των αγοριών στην Αθήνα και το φροντιστήριο της Κατερίνας, χώρια τα πάγια έξοδα του σπιτιού.

Τον προηγούμενο μήνα έπεσε χαλάζι στην περιοχή και η σοδειά του από πατάτες καταστράφηκε. Έτσι, δεν μπόρεσε να πληρώσει την τράπεζα. Τώρα, παλεύει με τις ντομάτες, που θα είναι η αποκλειστική πηγή εσόδων για το καλοκαίρι που έρχεται.

Στις ντοματιές ο κ. Παναγιώτης ρίχνει θειάφι για να εμποδίσει τα έντομα να τις καταστρέφουν. Ωστόσο, την προηγούμενη εβδομάδα εμφανίστηκε ένα είδος εντόμου το οποίο πρώτη φορά έβλεπε στην περιοχή. Ήδη η παραγωγή αρχίζει να μειώνεται, οι απώλειες καθημερινά αυξάνουν. Για να αντιμετωπιστούν αυτά τα έντομα απαιτείται η χρήση ενός φυτοφαρμάκου, του pargoramide. Όμως, αυτό είναι τοξικό και πριν από 2 χρόνια απαγορεύτηκε η χρήση του στις καλλιέργειες με κανονισμό της Ε.Ε.».

Ερώτημα: Να χρησιμοποιήσει το τοξικό φυτοφάρμακο ο κ. Παναγιώτης ή όχι για να σώσει τις καλλιέργειές του;

- A) Χρησιμοποιώντας το φυτοφάρμακο θα σώσει τη σοδειά και θα μπορέσει να πληρώσει την τράπεζα. Επίσης, θα έχει σίγουρο εισόδημα για όλο το καλοκαίρι. Όμως, το φάρμακο είναι παράνομο και τοξικό και πιθανόν να προκαλέσει προβλήματα υγείας στους καταναλωτές. Το ρίσκο είναι μεγάλο, η πιθανότητα μηνύσεων υπάρχει πάντα από τους/τις πελάτες/-ισες. Εφόσον είναι παράνομο το φάρμακο, δεν μπορεί να κοινοποιήσει την χρήση του στους καταναλωτές.
- B) Εάν δεν χρησιμοποιήσει το φάρμακο, η σοδειά του θα χαθεί. Θα κινδυνέψει να χάσει το σπίτι του και δεν θα έχει έσοδα η οικογένεια το καλοκαίρι για να αντιμετωπίσει τις οικονομικές της υποχρεώσεις. Πώς θα ζήσουν;
5. Η ανάγνωση της ιστορίας με το δακτυλίδι του Γύγη (Πλάτων, *Πολιτεία* 360a-d) επιτρέπει να διατυπωθεί μια σειρά ερωτημάτων: Τι θα έκανε ο/η κάθε μαθητής/-τρια εάν έβρισκε το δακτυλίδι; Πού θα πήγαινε, τι θα ήθελε να ακούσει ή να κάνει, όντας/ούσα αόρατος/-η; Πώς θα χρησιμοποιούσε τη δύναμη που θα του/της έδινε η γνώση και ποιους σκοπούς θα υπηρετούσε η δύναμη αυτή; Υπάρχουν λόγοι για τους οποίους κάποιος/-α δεν θα χρησιμοποιούσε τη δύναμή του/της με σκοπούς καθαρά εγωιστικούς ή βλαπτικούς για τους άλλους;

Η παράλληλη αναφορά στον *Άρχοντα των Δακτυλιδιών* μπορεί να αναδείξει ομοιότητες και διαφορές με την πλατωνική ιστορία.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΘΕΙ ΓΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Απόσπασμα 1103a 14-26 από τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη:

http://www.komvos.edu.gr/endoglwssiki/systimatiko/protaseis/protaseis/giagtz_aristotele/2.htm

2. Για την ιστορία του όρου «Ηθική»:

Ηράκλειτος: ήθος είναι ο σταθερός και μόνιμος τρόπος έκφρασης του ανθρώπου μέσα από το σύνολο των συνειδητών του πράξεων.

Δημόκριτος: «κάνε αυτά που πρέπει», «πρέπει να μην αμαρτάνεις».

Πλάτων: «ηθικόν» είναι η ψυχική λειτουργία της «βούλησης», της θέλησης.

Ζήνων ο Κιτιεύς: τρεις κλάδοι Φιλοσοφίας («φυσικόν», «ηθικόν», «λογικόν»).

Ο όρος «Ηθική Φιλοσοφία» ή «ηθικόν» καθιερώθηκε στη Δύση από τον Κικέρωνα.

Ρενέ Ντεκάρτ: η Φιλοσοφία μοιάζει με δέντρο. Ρίζες=Μεταφυσική, κορμός=Φυσική, κλαδιά=Ιατρική, Μηχανική και Ηθική (επιστήμες).

Τζον Λοκ: Ηθική είναι αυτό που πρέπει να κάνει ο άνθρωπος συνειδητά και με τη θέλησή του για να πετύχει ένα σκοπό, ειδικά την ευτυχία. Ονομάζει την Ηθική με την λέξη «πρακτική», που είναι η ικανότητα να εφαρμόζουμε το σωστό για να πετύχουμε αγαθά και χρήσιμα πράγματα.

Ντέιβιντ Χιουμ: τέσσερις επιστήμες (Λογική, Ηθική, Κριτικισμός, Πολιτική), που αποτελούν την επιστήμη του ανθρώπου. Ηθική είναι κάτι πραγματικό, που θεμελιώνεται πάνω στη φύση.

Ιμμάνουελ Καντ: τριμερής διαίρεση της Φιλοσοφίας (όπως οι αρχαίοι Έλληνες) σε Φυσική, Ηθική, Λογική. Φυσική είναι η επιστήμη των φυσικών νόμων, Ηθική η επιστήμη των νόμων της ελευθερίας. Διακρίνει την Ηθική σε δύο μέρη: «εμπειρικό» (πρακτική ανθρωπολογία) και «ορθολογικό» (κατ' εξοχήν Ηθική).

Θεματικό Πεδίο Γ

Πολιτική Φιλοσοφία: Πώς πρέπει να οργανώνουμε τις κοινωνίες μας;

Γενικός σκοπός:

Να κατανοηθεί η ιεράρχηση των δικαιωμάτων και ο ρόλος της εξουσίας μέσα σ' ένα περιβάλλον δικαιοσύνης, ισότητας και ελευθερίας.

Ειδικοί στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να γνωρίσουν την έννοια του δικαίου και τα βασικά ρεύματα σκέψης που επιχειρούν να την προσδιορίσουν σε επίπεδο οργάνωσης της κοινωνίας και σχέσης του ατόμου με αυτή.
- Να γνωρίσουν τις μεγάλες πολιτικές ιδεολογίες και να κατανοήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις αρχές τους.

II. Ικανότητες - Δεξιότητες

- Να ταξινομήν τις διάφορες πολιτικές απόψεις στις αντίστοιχες πολιτικές θεωρίες.
- Να οργανώνουν τα φιλοσοφικά επιχειρήματα που οδηγούν σε εναντίωση στον ρατσισμό και τη μισαλλοδοξία.

III. Αξίες - Στάσεις

- Να συνειδητοποιήσουν ότι στην ολοκλήρωση του ανθρώπου συντελεί σημαντικά η απαλλαγή του από την αλαζονεία της εξουσίας, η μετριοφροσύνη που πηγάζει από την επίγνωση των ορίων της ανθρώπινης ύπαρξης όταν διανοείται, κρίνει, αποφασίζει και δρα.
- Να επιλέγουν ενσυνείδητα και αβίαστα τη συμμετοχή σε έναν ισότιμο διάλογο στο πλαίσιο μιας ομάδας, με σεβασμό στη διαφορετικότητα, όχι μόνο της άποψης, αλλά και της ιδιαίτερης προσωπικότητας, σε όλες της τις εκφάνσεις που χαρακτηρίζει τα πρόσωπα και τις συλλογικότητες κάθε μορφής.
- Να απορρίπτουν κάθε μορφή ρατσισμού και μισαλλοδοξίας.
- Να αναγνωρίζουν την αξία της διαφορετικότητας και της διαφωνίας,
- Να τοποθετούνται ενεργητικά απέναντι σε αρχές που καταπατούν βασικές ανθρώπινες ελευθερίες.
- Να εκτιμούν το γεγονός ότι οι μεγάλες κατακτήσεις στον τομέα των δικαιωμάτων και των ελευθεριών είναι αποτέλεσμα μακρόχρονων αγώνων.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Το Θεματικό Πεδίο Γ συνεχίζει, υπό μια έννοια, το δεύτερο, καθώς το ζήτημα κάποιων αξιών και της θεμελίωσής τους είναι κοινό στην Ηθική και στην Πολιτική Φιλοσοφία.
- Η διδασκαλία της πρέπει να έχει συνοχή: ξεκινά από την απόπειρα ορισμού της Πολιτικής Φιλοσοφίας και των αντικειμένων της. Ένα κεντρικό ερώτημα αφορά το πώς νομιμοποιείται η άσκηση εξουσίας στον κάθε άνθρωπο και στο σύνολο της πολιτείας, αλλά και σε τι στηρίζεται η πολιτική υποχρέωση του κάθε πολίτη (Θεματική Ενότητα 1). Συνήθως θεωρείται ότι η ύπαρξη εξουσίας και οργανωμένου κράτους (με θεσμούς) είναι αναγκαίος όρος για τη διατήρηση και τη συνοχή του κοινωνικού συνόλου. Αυτό όμως δεν εμποδίζει τον οραματισμό και της αναζήτησης της ιδανικής πολιτείας (Θεματική Ενότητα 2). Ένα από αποτέλεσμα της αναζήτησης αυτής, νομιμοποιημένο από το «κοινωνικό συμβόλαιο», είναι και το δημοκρατικό πολίτευμα που εμφανίστηκε υπό διάφορες μορφές στην ιστορία. Αδιαμφισβήτητη είναι η συμβολή της φιλοσοφικής και πολιτικής

σκέψης στη σύλληψη, στην αξίωση αλλά και στην εμπέδωση βασικών αρχών του πολιτεύματος: πολιτικά δικαιώματα, ελευθερίες, ισότητα, δικαιοσύνη (Θεματική Ενότητα 3). Η εξέταση τριών μεγάλων πολιτικών ιδεολογιών, του φιλελευθερισμού, του σοσιαλισμού και του φασισμού, φωτίζει τη στενή σχέση, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και την απόσταση της θεωρητικής σκέψης και της ιστορικής πραγμάτωσής τους (Θεματικές Ενότητες 4-6). Στο εσωτερικό των κρατικών σχηματισμών εξετάζονται δύο σημερινά επείγοντα και ουσιαστικά ζητήματα: το νόημα της πολιτικής ανυπακοής που μπορεί να φτάσει ως τον αναρχισμό (Θεματική Ενότητα 7) και η συνεχιζόμενη ύπαρξη διακρίσεων εις βάρος ομάδων και μειονοτήτων (φυλετικών, έμφυλων, κ.ά.) –πρόσθετες, βέβαια, στις υφιστάμενες διακρίσεις βάσει οικονομικών, κοινωνικών κ.ά. κριτηρίων (Θεματική Ενότητα 8).

- *Συσχετισμοί με άλλες Θεματικές Ενότητες/Θεματικά Πεδία (1)*: μπορεί να επισημανθεί ότι οι πολιτικές αντιλήψεις για την ισότητα και την ελευθερία (Θεματική Ενότητα 3) έχουν ηθικές υποδηλώσεις ή/και θεμελιώνονται σε κάποια ηθική θεωρία (Θεματικές Ενότητες 3-5 του Θεματικού Πεδίου Β)
- *Συσχετισμοί (2)*: η Θεματική Ενότητα 3 (για την έννοια της ελευθερίας) και οι Θεματικές Ενότητες 5-6 μπορούν να συσχετισθούν με τη Θεματική Ενότητα 3 του Θεματικού Πεδίου Δ, ώστε να φανεί η αμφίθυμη σχέση των ολοκληρωτικών και αυταρχικών καθεστώτων με την τέχνη –αφενός, αυστηρός έλεγχος έως και απαγόρευση, από την άλλη, αξιοποίηση της τέχνης ως καθεστωτικής προπαγάνδας.

Γενική βιβλιογραφία

Αγγελίδης Μ. & Γκιούρας Θ. (επιμ.), *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*, Αθήνα: Σαββάλας 2005.

Bix B., *Φιλοσοφία του δικαίου: θεωρία και ερμηνευτικό πλαίσιο*, μτφ. Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα: Κριτική, 2007.

Heywood A., *Πολιτικές ιδεολογίες*, μτφ. Χ. Κουτρής, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007.

_____, *Εισαγωγή στην πολιτική*, μτφ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Πόλις, 2006.

Κιτρομηλίδης Π., *Νεότερη πολιτική θεωρία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, ⁵2014.

_____, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων: βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Πορεία, 1998.

Kymlicka W., *Η πολιτική Φιλοσοφία της εποχής μας: μια εισαγωγή*, μτφ. Γ. Μολύβας, Αθήνα: Πόλις, 2005.

Manent P., *Απλά μαθήματα πολιτικής Φιλοσοφίας*, μτφ. Δ. Σωτηρόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2005.

Miller D., *Πολιτική Φιλοσοφία*, μτφ. Μ. Μαντζανάς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Σούρλας Π., *Φιλοσοφία του δικαίου. Μια ιστορική εισαγωγή: Αρχαιότητα*, Αθήνα: Σάκκουλας, 2000.

Λέξεις-κλειδιά

άμεση δημοκρατία, αναρχία, αναρχισμός, ανθρώπινα δικαιώματα, αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ανυπακοή (πολιτική), απολυταρχία, ατομικισμός, αυταρχισμός, βία, δημοκρατία, δικαιοσύνη, δικαιώματα, δικτατορία του προλεταριάτου, δυστοπία, εθνικοσοσιαλισμός, ελευθερία πολιτική, έμφυλες διακρίσεις, εξισωτισμός, εξουσία, επανάσταση, ιδανική πολιτεία, ισότητα, καπιταλισμός, κοινωνία των πολιτών, κοινή βούληση, κοινό αγαθό, κοινωνικές διακρίσεις, κοινωνικό συμβόλαιο, κοινωνικός φιλελευθερισμός, κομμουνισμός, κράτος, λαϊκισμός, μαρξισμός, νόμος, ολοκληρωτισμός, ουτοπία, παγκοσμιοποίηση, πολιτική, πολιτική υποχρέωση, πολιτική Φιλοσοφία, σοσιαλισμός, φασισμός, φιλελεύθερη δημοκρατία, φιλελευθερισμός, φυλετικές διακρίσεις

1. Τι είναι η Πολιτική Φιλοσοφία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Το εισαγωγικό ερώτημα του τίτλου της Θεματικής Ενότητας έχει αναλογίες με το αρχικό ερώτημα του Θεματικού Πεδίου Α: «Τι είναι η Φιλοσοφία» (Θεματική Ενότητα 1), και άλλα ερωτήματα σε ολόκληρο το ΠΣ που αφορούν τον ορισμό είτε κάποιου κλάδου της Φιλοσοφίας είτε κάποιας βασικής φιλοσοφικής έννοιας: «Τι είναι η ηθική Φιλοσοφία» (Θεματική Ενότητα 1/Θεματικό Πεδίο Β), «Τι είναι ωραίο» (Θεματικό Πεδίο Δ), «Τι είναι αυτό που υπάρχει» (Θεματικό Πεδίο Ζ), «Τι είναι η μεταφυσική» (Θεματική Ενότητα 1/ Θεματικό Πεδίο Ζ). Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι πως με τα ερωτήματα αυτά αναζητούμε (ή προϋποθέτουμε ότι υπάρχει) κάτι που μένει σταθερό ή κοινό και διαφυλάσσει την ενότητα της φιλοσοφικής σκέψης, παρά τις τόσες διαφορές μεταξύ των φιλοσοφικών ρευμάτων και των απαντήσεων.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Βλ. Γενική Βιβλιογραφία.

Savater F., *Μιλώντας στον γιο μου για την πολιτική και τη δημοκρατία*, μτφ. Α. Δημητρούκα, Αθήνα: Πατάκης, 2010.

Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010, σσ. 112-148.

2. Αναζήτηση της ιδανικής πολιτείας

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Οι μαθητές/-τριες να συνειδητοποιήσουν ότι η αναζήτηση του ιδανικού, η ουτοπία, δεν έχει κατ' ανάγκην αρνητικό χαρακτήρα, αλλά κινητοποιεί την πολιτική σκέψη και, κάποτε, και την πράξη, οδηγώντας έτσι σε ρήξεις και κοινωνικούς μετασχηματισμούς.
- Οι μαθητές/-τριες, επίσης, να αναγνωρίσουν μέσα στην ιστορία πως η θέσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος, στις διάφορες μορφές του από την αρχαιότητα έως σήμερα, δεν δηλώνει τόσο την αποτυχία στην πραγματοποίηση της ιδανικής πολιτείας όσο την έκφραση της γενικής βούλησης να προχωρήσει και εμπειρικά στην καλύτερη και δικαιότερη οργάνωση της κοινωνικής ζωής.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Βεργέτης Δ. (επιμ.), *Πού πηγαίνει η δημοκρατία*; Αθήνα: Πατάκης, 2013.

Bloch E., *Ουτοπία και επανάσταση*, μτφ. Σ. Ροζάνης, Αθήνα: Έρασμος, 2007.

Buber M., *Μονοπάτια στην ουτοπία*, μτφ. Β. Τομανάς, Σκόπελος: Νησίδες, 2000.

Davies J.K., *Η δημοκρατία και η κλασική Ελλάδα*, μτφ. Γ. Τσολάκης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2014.

Dworkin R., *Η αμερικανική δημοκρατία σε κίνδυνο*, μτφ. Ευ. Γούση, Αθήνα: Πόλις, 2010.

_____, *Οι ρίζες της δικαιοσύνης: η συνεταιριστική δημοκρατία*, μτφ. Χρ. Χαλανούλη, Αθήνα: Σιδέρης, 2014.

Gray J., *Μαύρη λειτουργία: η αποκαλυπτική θρησκεία και ο θάνατος της ουτοπίας*, μτφ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Οκτώ, 2009.

Keane J., *Γιατί δημοκρατία*; μτφ. Α. Παππάς, Αθήνα: Νεφέλη, 2012.

- Κονδύλης Π., *Η ηδονή, η ισχύς, η ουτοπία*, Στιγμή, 2013.
- Κυρτάτας Δ., *Μαθήματα από την αθηναϊκή δημοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014.
- Löwy M., *Λύτρωση και ουτοπία*, μτφ. Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.
- Μανιτάκης Α. (επιμ.), *Η δημοκρατία μεταξύ ουτοπίας και πραγματικότητας*, Αθήνα: Σαββάλας, 2011.
- Marcuse H., *Κριτική, ουτοπία, απελευθέρωση*, Αθήνα: Στάχυ, 1999.
- Μωρ Τ., *Η ουτοπία*, μτφ. Μ. Βουτσίνος, Αθήνα: Αργοναύτης, 2014.
- Παιονίδης, Φ. *Προλεγόμενα στην Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα: Οκτώ, 2020
- Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Πολυζωίδης Α., *Κείμενα για τη δημοκρατία 1824-1825*, επιμ. Φ. Παιονίδης & Ε. Βόγλη, Αθήνα: Οκτώ, 2011.
- Rancière J., *Το μίσος για τη δημοκρατία: πολιτική, δημοκρατία, χειραφέτηση*, μτφ. Β. Ιακώβου, Αθήνα: Πεδίο, 2010.
- Ροζάνης Σ., *Για το πνεύμα της ουτοπίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.
- Todorov T., *Οι εσωτερικοί εχθροί της δημοκρατίας*, μτφ. Σ. Τριανταφύλλου & Μ. Κουτάλου, Αθήνα: Πατάκης, 2013.
- Trubeckoj E.N., *Η κοινωνική ουτοπία του Πλάτωνος*, μτφ. Δ. Β. Τριανταφυλλίδης & Ντ. Σαμοθράκη, Αθήνα: Αρμός, 1999.
- Υτορία: Τρία κείμενα για την ουτοπία: Ουτοπία. Νέα Ατλαντίς. Η νήσος των Πάιν* (Thomas More, Francis Bacon, Henry Neville), μτφ. Γ. Κονδύλης, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2007.
- Woodruff P., *Πρώτη δημοκρατία*, μτφ. Χ. Σίνου, Αθήνα: Εκκρεμές, 2009.

3. Δικαιώματα, ελευθερίες, ισότητα, δικαιοσύνη

Α. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Οι μαθητές/-τριες, μέσα από τη συζήτηση περιπτώσεων εφαρμογής αυτών των βασικών αρχών μιας σημερινής δημοκρατίας, να αναγνωρίσουν αν αυτές οι αρχές είναι δυνατόν να ισχύσουν και με ποιον τρόπο: απροϋπόθετα και για όλους; είναι αποδεκτές περιπτώσεις περιορισμού τέτοιων αρχών; ή, τότε, κινδυνεύει η ίδια η υπόσταση του πολιτεύματος;
- Πρέπει να φανεί η σχέση μεταξύ αρχών όπως η ελευθερία και η ισότητα, και η αναγκαιότητα και οικουμενικότητά τους –παράδειγμα γνωστό είναι η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ.
- Παράλληλα, πρέπει να επισημανθούν οι ιστορικές στρεβλώσεις αυτών των αρχών, η παραβίασή τους και οι συνέπειές της σε ατομικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Β. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Berlin I., *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Scripta, 2001.
- Bourgeois B., *Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου: από τον Καντ έως τον Μαρξ*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2000.
- Dahl R.A., *Περί πολιτικής ισότητας*, μτφ. Μ. Μπαρπάτση, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2007.
- Δραγώνα-Μονάχου Μ., *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1986.

- Dworkin R., *Ισότητα: ισότητα ευημερίας, ισότητα των πόρων*, μτφ. Γρ. Μολύβας, Αθήνα: Πόλις, 2006.
- Ishay M. R., *Η ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου: από την αρχαιότητα έως την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, μτφ. Α. Σίμογλου, Αθήνα: Σαββάλας, 2008.
- Κοέν, Τ.Α., *Αν θέλεις την ισότητα γιατί είσαι τόσο πλούσιος;*, μτφ. Μ. Παπανικολάου & Α. Παπασυριόπουλος, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016.
- Μιχαλάκης Α., *Το δίκαιο και το αγαθό: δοκίμιο για τη θεωρία της δικαιοσύνης του John Rawls*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.
- Μολύβας Γρ., *Δικαιώματα και θεωρίες δικαιοσύνης: Rawls, Dworkin, Nozick, Sen*, Αθήνα: Πόλις, 2004.
- _____, *Ηδονές, προτιμήσεις και ανάγκες: διακυβεύματα δικαιοσύνης και ισότητας*, Αθήνα: Πόλις, 2010.
- Μπουρζουά Μ., *Φιλοσοφία και δικαιώματα του ανθρώπου*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιπωλείον της «Εστίας», 2000.
- Nagel T., *Ισότητα και μεροληψία*, μτφ. Κ. Κουκουζέλης & Π. Φλέσσας, Αθήνα: Εκκρεμές, 2011.
- Παπαγεωργίου Κ.Α., *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης: συμβόλαιο και συναίνεση στον John Rawls*, Αθήνα: Νήσος, 1994.
- Περιοδικό *Επιστήμη και Κοινωνία 1* (1998), αφιέρωμα «Ελευθερία και Δικαιώματα».
- Roulain de la Barre Fr., *Για την ισότητα των δύο φύλων*, μτφ. Κ. Μόσχου, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1998.
- Rawls J., *Η δίκαιη κοινωνία: η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση*, μτφ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2006.
- _____, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφ., Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης & Α. Τάκης, Αθήνα: Πόλις, 2001.
- Rousseau J.-J., *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφ. Μ. Αλεξίου-Καναγκίνη & Κ. Σκορδύλης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1999.
- Rousseau J.-J., *Το κοινωνικό συμβόλαιο ή Αρχές πολιτικού δικαίου*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου & Α. Σταϊνχάουερ, Αθήνα: Πόλις, 2004.
- Schmidt M. G., *Θεωρίες της δημοκρατίας* μτφ. Ε. Δεκαβάλλα, Αθήνα: Σαββάλας, 2004.
- Sen A., *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*, μτφ. Κ. Γεωργοπούλου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2004.
- _____, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, μτφ. Γ. Χρηστίδης, Αθήνα: Πόλις, 2015.
- Sripinosa B., *Περί της ελευθερίας της σκέψης σε ένα ελεύθερο κράτος*, μτφ. Ε. Βαμπούλης & Α. Στυλιανού, Αθήνα: Άγρα, 2014.

4. Φιλελευθερισμός

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σε αυτήν τη Θεματική Ενότητα πρέπει να παρουσιαστούν και να συζητηθούν τα ουσιώδη γνωρίσματα του φιλελευθερισμού. Πρώτα ιστορικά, με τη σύντομη έκθεση των καταβολών του στις επαναστάσεις του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα (κλασικός φιλελευθερισμός) και την ανάπτυξή του και τις μεταμορφώσεις του στον 20^ό αι., καθώς και την απήχησή του ως ιδεολογίας στη Δυτική Ευρώπη και σε παγκόσμια κλίμακα.
- Έμφαση πρέπει να δοθεί στην εξήγηση των βασικών ιδεών του φιλελευθερισμού: η αξία και προτεραιότητα του ατόμου, η δικαιοσύνη και η ισότητα δικαιωμάτων, η ελευθερία, ο ορθός λόγος ως κριτήριο της ανθρώπινης πράξης, η ανεκτικότητα. Έχει σημασία να διευκρινιστεί η σχέση του φιλελευθερισμού με τη δημοκρατία, τον καπιταλισμό, τον νεοφιλελευθερισμό.
- Ο ωφελιμισμός, που είχε αναλυθεί ως ηθική θεωρία (Θεματική Ενότητα 3/Θεματικό Πεδίο Β) μπορεί εδώ να παρουσιαστεί ως πηγή του πρώιμου φιλελευθερισμού.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Αγγελίδης, Μ., *Η γένεση του φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: T. Hobbes – J. Locke*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1994.

_____, *Φιλελευθερισμός: κλασικός και νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα 1994.

Κιτρομηλίδης Π., *Νεότερη πολιτική θεωρία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2016 [φιλελευθερισμός J. Locke, ωφελιμιστικός φιλελευθερισμός J. Bentham, J. S. Mill].

Locke J., *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, μτφ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα: Πόλις, 2010.

Μακφέρσον Κ. Μ., *Ατομικισμός και ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*, μτφ. Ε. Κασίμη, Αθήνα: Γνώση 1986.

Μιλλ Τ. Σ., *Περί ελευθερίας*, μτφ. Ν. Μπαλής, Αθήνα: Επίκουρος 1983.

Rawls J., *Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.

Χατζής, Α., *Φιλελευθερισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2017.

Χρυσάφης Γ., *Ηθική Φιλοσοφία και πολιτική οικονομία στον κλασικό βρετανικό φιλελευθερισμό: John Locke, Bernard Mandeville, Adam Smith*, Αθήνα: Νήσος, 2010.

5. Σοσιαλισμός

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σε αυτήν τη Θεματική Ενότητα πρέπει να παρουσιαστούν οι βασικές αρχές της σοσιαλιστικής σκέψης, μεταξύ των οποίων ο ουτοπικός σοσιαλισμός, ο κομμουνισμός, ο αναρχισμός, αλλά και η σοσιαλδημοκρατία. Πρέπει να αναλυθεί η έννοια της κοινωνικο-οικονομικής ανισότητας, αλλά και της ιδέας της σοσιαλιστικής επανάστασης.
- Οι μαθητές/-τριες να εξοικειωθούν με τη μαρξιστική και τη μεταγενέστερη σοσιαλιστική ορολογία και να αναγνωρίσουν τις διαφορές του σοσιαλισμού από τον φιλελευθερισμό και τον φασισμό.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Aghion P., & Roulet A., *Ο νέος ρόλος του κράτους: για μια ανανεωτική σοσιαλδημοκρατία*, μτφ. Α. Ξενάκη, Αθήνα: Πόλις, 2012.
- Berlin I., *Καρλ Μαρξ*, μτφ. Γ. Ν. Μερτίκας, Αθήνα: Scripta, 1998.
- Berman S., *Το πρωτείο της πολιτικής: η σοσιαλδημοκρατία και η Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα*, μτφ. Ε. Αστερίου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.
- Eagleton T., *Γιατί ο Μαρξ είχε δίκαιο*, μτφ. Π. Γεωργίου, Αθήνα: Πατάκης, 2012.
- _____, *Μαρξ*, μτφ. Α. Κοσμά, Αθήνα: Ενάλιος 2002.
- Κοέν, Τ. Α., *Γιατί όχι σοσιαλισμός;*, μτφ. Ν. Βρούσαλης, Αθήνα: Εκδόσεις Εκκρεμές, 2010.
- Κροπότκιν Π., *Αγροί, εργοστάσια, εργαστήρια*, μτφ. Β. Τομανάς. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2005.
- _____, *Αναρχία*, μτφ. Β. Τομανάς και Λ. Γούσιος, Θεσσαλονίκη: Κατσάνος, 2008.
- Λένιν Β., *Για το κράτος*, Αθήνα: Σύγχρονη εποχή, 2013.
- Μαρξ Κ. & Ένγκελς Φρ., *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, μτφ. Γ. Κόττης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1999.
- Μαρξ Κ., *Το κεφάλαιο*, μτφ. Π. Μαυρομμάτης, 3 τόμοι, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1976-79.
- Μπακούνιν Μ., *Κριτική της υπάρχουσας κοινωνίας*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη: Πανοπτικόν, 2007.
- Μπαλιμπάρ Ε., *Η Φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφ. Α. Στυλιανού, Αθήνα: Νήσος, 1996.
- Παπαϊωάννου Κ., *Κράτος και Φιλοσοφία: ο διάλογος Μαρξ – Χέγκελ Ι*, μτφ. Γ. Καραμπελιάς, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1990.
- Piketty T., *Το κεφάλαιο τον 21^ο αιώνα*, μτφ. Ε. Παπαδάκη, Αθήνα: Πόλις, 2014.
- Smith D., *Το Κεφάλαιο του Μαρξ για αρχάριους*, μτφ. Γ. Παπαπαναγιώτου, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2008.
- Wheen Fr., *Καρλ Μαρξ, Το κεφάλαιο: η βιογραφία ενός ημιτελούς αριστουργήματος*, μτφ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.

6. Φασισμός

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σε αυτήν τη Θεματική Ενότητα πρέπει να παρουσιαστούν οι ιστορικές μορφές που πήρε ο φασισμός σε ευρωπαϊκά κράτη (Γερμανία, Ιταλία), ώστε να γίνουν κατανοητές οι ιδέες και οι ιστορικές συνθήκες που οδήγησαν στην εμφάνιση και στην κυριαρχία τέτοιων ιδεολογιών και καθεστώτων.
- Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στη δήθεν επιστημονική βάση της ναζιστικής και φασιστικής ιδεολογίας, καθώς και στον αντιορθολογισμό, φυλετισμό και ρατσισμό της.
- Σκόπιμο είναι να τονιστούν οι κίνδυνοι για τις δημοκρατίες της Ευρώπης από την αναβίωση φασιστικών ιδεών και πρακτικών.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Κουζέλης Γ., *Φασισμός και δημοκρατία*, Αθήνα: Νήσος, 2014.

Πουλιαντζάς Ν., *Φασισμός και δικτατορία*, μτφ. Χ. Αργιαντώνη. Αθήνα: Θεμέλιο, 2006.

Ρισάρ Λ., *Ναζισμός και κουλτούρα*, μτφ. Λ. Αβαγιανού, Αθήνα: Αστάρτη, 1999.

Stanley, T., *Πώς λειτουργεί ο φασισμός*, μτφ. Γ. Μπαρουζής, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.

Tames R., *Φασισμός*, μτφ. Κ. Χαλμούκου, Αθήνα: Σαββάλας, 2004.

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Τόνυ Κέι, *Μαθήματα αμερικανικής ιστορίας* (ταινία, 1998).

Ντένις Γκάνσελ, *Το κύμα* (ταινία, 2008).

7. Η στάση της πολιτικής ανυπακοής

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σε αυτήν τη Θεματική Ενότητα σκόπιμο να παρουσιαστεί η έννοια της πολιτικής ανυπακοής και η σημασία της στην ανάπτυξη της πολιτικής σκέψης.
- Πρέπει να δοθεί έμφαση στη σημασία αυτής της πολιτικής στάσης για την επίτευξη σημαντικών αλλαγών στην ανθρώπινη πολιτική ιστορία (δικαιώματα των γυναικών, δικαιώματα των μαύρων, κ.λπ.).
- Πρέπει να τονιστούν, όμως, και οι κίνδυνοι που προκαλούνται από μια τέτοια στάση σε μια δημοκρατική κοινωνία.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Arendt H., *Κρίσεις της δημοκρατίας*, μτφ. Α. Δαμιανίδη & Δ. Ψυχογιός, Αθήνα: Πατάκης, 2020.

Πλάτων, *Κρίτων*, μτφ. Θ. Σαμαράς, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2003.

Rawls J., *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφ. Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης & Α. Τάκης, Αθήνα: Πόλις, 2001.

Thoreau H. D., *Πολιτική ανυπακοή*, μτφ. Κ. Δεσποινιάδης, Θεσσαλονίκη: Κατσάνος, 2010.

8. Οι διακρίσεις στην κοινωνία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σκόπιμο είναι να αναδειχτεί η προσπάθεια και η δύναμη της Φιλοσοφίας για την καταπολέμηση και την άρση όλων των μορφών διακρίσεων (φύλου, φυλής, χρώματος, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, αναπηρίας, κ.λπ.).
- Να τονιστούν οι επιπτώσεις των διακρίσεων στην κοινωνική συνοχή και στη λειτουργία των δημοκρατικών πολιτευμάτων.
- Να αναδειχτεί η ομορφιά και η αξία της διαφορετικότητας.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Arriah, K. A., *Η ηθική της ταυτότητας*, μτφ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Πόλις, 2016.

Butler J., *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφ. Γ. Καράμπελας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

Federici S., *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφ. Ί. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα & Π. Μπίκας, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, 2011.

Rawls J., *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφ. Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης & Α. Τάκης, Αθήνα: Πόλις, 2001.

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Μάρθιου Γουόρκος, *Pride* (ταινία, 2014).

Στιβ Μακ Κουίν, *12 χρόνια σκλάβος* (ταινία, 2013).

Φιλίπ ντε Σοβερόν, *Θεέ μου, τι σου κάναμε;* (ταινία, 2014).

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ Γ

Θέματα για σύντομες γραπτές ή/και προφορικές ασκήσεις (ατομικές ή ομαδικές)

1. Προσδιορισμός του όρου «πολιτική».
2. Συζήτηση για τα παρακάτω αποσπάσματα, σημειώσεις και συσχέτιση (με δικαιολόγηση) κάθε αποσπάσματος με μια ή περισσότερες από τις κάτωθι έννοιες:

Διαχωρισμός των αρμοδιοτήτων – ελευθερία της έκφρασης – δικαίωμα αντίστασης – λαϊκή κυριαρχία – συμβιβασμός – ανοχή – ανθρώπινα δικαιώματα – ελεύθερη επιλογή – κράτος πρόνοιας – προστασία των μειονοτήτων – συμμετοχή του κοινού – σύνταγμα – νόμος της Κυβέρνησης – δικαστική ανεξαρτησία – εξισορρόπηση των ενδιαφερόντων – πλουραλισμός

Οι σημειώσεις μου	Οι αντίστοιχες έννοιες
«Οι δικτατορίες είναι μονόδρομος. Στις δημοκρατίες επικρατεί το αντίθετο ρεύμα». Αλμπέρτο Μοράβια, συγγραφέας (1907-90)	
«Κύριε, δεν συμμερίζομαι την άποψή σας, αλλά θα σας υπερασπιστώ μέχρι θανάτου, επιτρέποντάς σας να την εκφράζετε». Βολταίρος, συγγραφέας και φιλόσοφος (1694-1778)	
«Εάν ένας οδηγεί και ένας άλλος φρενάρει, παρόλα αυτά κανένα ατύχημα δεν συμβαίνει». Βόλφραμ Βάιντνερ, δημοσιογράφος (γεν. 1925)	
«Υπό τον όρο δημοκρατία καταλαβαίνω ότι αυτή διασφαλίζει στους αδύναμους τις ίσες ευκαιρίες όπως και στους δυνατούς». Μαχάτμα Γκάντι, πολιτικός (1869-1948)	
«Η δημοκρατία είναι η κυβέρνηση από τον λαό για τον λαό». Αβραάμ Λίνκολν, Πρόεδρος των ΗΠΑ (1809-65)	
«Είναι μια αιώνια εμπειρία το γεγονός ότι κάθε άτομο που έχει την εξουσία στα χέρια του έχει την τάση να κάνει κατάχρησή της. Πηγαίνει τόσο μακριά που την συρρικνώνει». Μοντεσκιέ, φιλόσοφος (1689-1755)	
«Η ελευθερία είναι πάντα ελευθερία των διαφωνούντων». Ρόζα Λούξεμπουργκ, πολιτικός (1871-1919)	
«Μου είναι πιο αγαπητή μια επικίνδυνη ελευθερία παρά μια ήσυχη δουλικότητα» Ζαν Ζακ Ρουσσώ, φιλόσοφος (1712-78)	

3. Επιλέξτε από τις παραπάνω δηλώσεις των διάσημων προσωπικοτήτων δύο, οι οποίες, κατά τη γνώμη σας, περιγράφουν καλύτερα τη δημοκρατία, και δικαιολογήστε την επιλογή σας.
4. Ζητήστε από τους/τις μαθητές/-τριές σας να κάνουν ομάδες και, αφού παρακολουθήσουν τις παρακάτω ταινίες του Κεν Λόουτς, να τις παρουσιάσουν στην τάξη. Αυτές οι ταινίες μπορούν να προβληθούν και να συζητηθούν και στην τάξη.
  - *Γη και ελευθερία*
  - *Εγώ, ο Ντάνιελ Μπλέικ*
  - *Δυστυχώς απουσιάζατε*

Θεματικό Πεδίο Δ

Αισθητική: Τι είναι ωραίο;

Γενικός σκοπός

Να κατανοηθεί η σημασία της τέχνης ως ιδιαίτερης πνευματικής έκφρασης, να αναδειχθεί η κοινωνική της διάσταση, η οικουμενικότητα, αλλά και η συνεχής αλληλεπίδρασή της με την ιστορική συγκυρία.

Ειδικοί στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να εξοικειωθούν με τις βασικές φιλοσοφικές προσεγγίσεις για την τέχνη.
- Να γνωρίσουν τα κύρια φιλοσοφικά ερωτήματα που αφορούν στην τέχνη (έννοια του ωραίου, κριτήρια, σχέση αισθητικής και κοινωνίας κ.λπ).
- Να κατανοήσουν τη σχέση συνεχούς αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην τέχνη και στο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον κάθε εποχής.

II. Ικανότητες- Δεξιότητες

- Να συνδιαλέγονται στην προσπάθεια ερμηνείας ενός έργου τέχνης, διατυπώνοντας συγκροτημένη και τεκμηριωμένη άποψη.
- Να συνδέουν τον διάλογο για την τέχνη με κεντρικούς φιλοσοφικούς προβληματισμούς.

III. Αξίες-Στάσεις

- Να διαμορφώσουν θετική στάση απέναντι στον ρόλο της τέχνης στην κοινωνία.
- Να διαμορφώνουν στάση κατανόησης και αποδοχής απέναντι στις διάφορες μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης, στις αισθητικές προσεγγίσεις, στους καλλιτέχνες ως αυτόνομες προσωπικότητες.
- Να απορρίπτουν με επιχειρήματα κάθε μορφή λογοκρισίας και περιορισμού στην ελεύθερη καλλιτεχνική έκφραση ατόμων ή ομάδων.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Με το Θεματικό Πεδίο Δ ολοκληρώνεται (μαζί με τα δύο προηγούμενα) η παρουσίαση του χώρου της πρακτικής Φιλοσοφίας, του πεδίου των αξιών. Μετά την ανάλυση της δυσκολίας να δοθεί ένας ενιαίος ορισμός του ωραίου, της παραδοσιακής αξίας της Αισθητικής, και να καταλήξει κανείς στη θέσπιση κριτηρίων για το ωραίο, πρέπει να εξετασθούν οι ποικίλες θεωρίες που έχουν προταθεί για τη φύση και τη λειτουργία της τέχνης: ως μίμησης, ως έκφρασης, ως συμβόλου, ως θεσμού κ.ά. (Θεματική Ενότητα 1). Επίσης, πρέπει να συζητηθούν θέματα όπως: το νόημα του καλλιτεχνικού έργου, η επίδραση της τέχνης στη ζωή των ανθρώπων, η κοινωνική διάσταση της τέχνης, η πολιτικά στρατευμένη και προπαγανδιστική τέχνη, η λογοκρισία.
- *Συσχετισμοί με άλλες Θεματικές Ενότητες/Θεματικά Πεδία:* μπορεί να τονισθεί και να γίνει προσπάθεια να εξηγηθούν η αναλογία και οι διαφορές των προσπαθειών να προσδιοριστούν πανανθρώπινα κριτήρια αισθητικής αξίας (Θεματικές Ενότητες 1-2, 4) και ηθικής ορθότητας (γενικώς και σε ειδικά ζητήματα: Θεματικές Ενότητες 1-9/Θεματικό Πεδίο Β), που να υπερβαίνουν τη σχετικότητα των αντιλήψεων διαφορετικών πολιτισμών και κοινωνικών ομάδων.

Γενική βιβλιογραφία

- Cometti J.-P., Morizot J. & Rouivet R., *Ζητήματα αισθητικής*, μτφ. Σ. Χρυσικού, Αθήνα: Νήσος, 2005.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., *Εισαγωγή στην αισθητική*, Αθήνα: Συμμετρία, 2008.
- Jiménez M., *Τι είναι η αισθητική;*, μτφ. Μ. Καρρά, Αθήνα: Νεφέλη, 2014.
- Ζωγραφίδης Γ. & Κουγιουμουτζάκης Γ. (επιμ.), *Αισθητική και τέχνη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008.
- Κιντή Β. (επιμ.), *Φιλοσοφία και τέχνη*, Αθήνα: Οκτώ, 2011.
- Παπανούτσος Ε. Π., *Αισθητική*, Αθήνα: Νόηση, 2003.
- Περιοδικό *Cogito* 7 (2007), αφιέρωμα «Φιλοσοφία και Σύγχρονη Τέχνη».
- Περιοδικό *Cogito* 9 (2009), αφιέρωμα «Φιλοσοφία και Κινηματογράφος».
- Χριστοδουλίδης Π. (επιμ.), *Αισθητική και θεωρία της τέχνης*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994.

Λέξεις-κλειδιά

αισθητικές αξίες, αισθητικές κατηγορίες, αισθητική, αισθητική εμπειρία, αισθητική στάση, αισθητική και πολιτική, αναπαράσταση, αξιολόγηση καλλιτεχνικών έργων, γούστο, έκφραση (τέχνη ως...), ελευθερία της τέχνης, ερμηνεία καλλιτεχνικών έργων, θεσμική θεωρία της τέχνης, καλλιτεχνικές αξίες, καλολογία, κοινωνιολογία της τέχνης, λογοκρισία, μαρξιστική αισθητική, μεταμοντέρνα αισθητική, μίμηση (τέχνη ως...), σύμβολο (τέχνη ως...), ταξινόμηση των τεχνών, τέχνη και μη-τέχνη, τέχνη και πολιτική, Φιλοσοφία της τέχνης, ψυχολογία της τέχνης, ωραίο

1. Βασικές φιλοσοφικές αντιλήψεις για την τέχνη

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Οι μαθητές/-τριες να κατανοήσουν το εύρος των θεωριών που διατυπώθηκαν για τον ορισμό της τέχνης αξιοποιώντας και τις γνώσεις του/της σε τεχνοτροπικά ρεύματα και σχολές από το μάθημα της Λογοτεχνίας (μίμηση, έκφραση, σύμβολο, θεσμική θεωρία κ.ά.).
- Σκοπός είναι η εξοικείωση με βασικές έννοιες της αισθητικής: αισθητική εμπειρία, αισθητική κρίση, η έννοια της έργου τέχνης.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Adorno T.W., *Αισθητική θεωρία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.
- Αριστοτέλης, *Περί ποιητικής*, εισ. Ι. Συκουτρής, μτφ. Σ. Μενάρδος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1936 [και ανατυπώσεις].
- Beardsley C. M., *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, μτφ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: Νεφέλη, 1989.
- Castelli P., *Η αισθητική της Αναγέννησης*, μτφ. Κ. Μάρακα, Αθήνα: Πολύτροπον, 2008.
- Eco U., *Τέχνη και κάλλος στην αισθητική του Μεσαίωνα*, μτφ. Ε. Καλλιφατίδη, Αθήνα: Γνώση, 1994.
- Ferry L., *Homo aestheticus: η επινόηση της καλαισθησίας στη δημοκρατική εποχή*, μτφ. Χ. Μπακονικόλα & Φ. Σιατίστας, Αθήνα: Ευρυδίκη, 2011.
- Goodman N., *Γλώσσες της τέχνης*, μτφ. Π. Βλαγκόπουλος, Αθήνα: Εκκρεμές, 2005.
- Hegel G. W. F., *Αισθητική*, μτφ. Σ. Γιακουμής, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2010.
- Hegel G. W. F., *Εισαγωγή στην αισθητική*, μτφ. Γ. Βελουδής, Αθήνα: Πόλις, 2000.
- Hume D., «Το κριτήριο του γούστου», στο: Παρισιάκη Θ., *Φιλοσοφία και τέχνη*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2004.
- Kant I., *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Σμίλη, 2013 (2002).
- Μπρα Ζ., *Ο Χέγκελ και η τέχνη*, μτφ. Σ. Πασχάλης, Αθήνα: Πατάκης 2000.
- Περιοδικό Υπόμνημα στη Φιλοσοφία 1* (2004): Αφιέρωμα «Κριτική της κριτικής δύναμης του Ιμμάνουελ Καντ» (επιμ. Θ. Πενολίδης).
- Πλάτων, *Ιππίας μείζων*, μτφ. Χ. Καρούζος & Ι. Θ. Κακριδής, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1973 [οι ορισμοί του ωραίου].
- Πλάτων, *Πολιτεία*, 3^ο και 10^ο βιβλίο, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002 [μεταφυσική και ηθική κριτική της τέχνης, η «εξορία» των ποιητών].
- Schiller F., *Καλλίας ή περί του κάλλους*, μτφ. Μ. Κοντοπούλου κ.ά., Αθήνα: Πόλις, 2005.
- _____, *Περί της αισθητικής παιδείας του ανθρώπου σε μια σειρά επιστολών*, μτφ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2006.
- Τερζάκης Φ., *Τροχιές του αισθητικού: η ιστορική σύσταση μιας αισθητικής φιλοσοφίας και ο ανθρωπολογικός της ορίζοντας*, Αθήνα: Futura, 2007.
- Τζαβάρας Γ. (επιμ.), *Ανθολόγιο αισθητικής*, Αθήνα: Gutenberg, 2007 [χρήσιμο για τη διδασκαλία σύντομων χωριών από όλη την ιστορία της Φιλοσοφίας].

2. Ερμηνεία και αποτίμηση των καλλιτεχνικών έργων

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Οι μαθητές/-τριες να κατανοήσουν ότι και οι αισθητικές κρίσεις, όπως οι ηθικές και πολιτικές, έχουν ανάλογα προβλήματα στη θεμελίωσή τους. Υπάρχει αντικειμενική αξιολόγηση ενός έργου τέχνης; Τα κριτήρια που εφαρμόζουμε είναι υποκειμενικά ή καθολικά;
- Μέσα από ανάλυση συγκεκριμένων έργων τέχνης, πρέπει να φανεί η προέλευση της αισθητικής αξίας του έργου, το αν οι αισθητικές ιδιότητες ή και αξίες του έργου ενυπάρχουν στο ίδιο το έργο ή αν αποτελούν δική μας κατασκευή.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Ζεϊμπέκης Γ., «Υπάρχουν αισθητικές αξίες;», περιοδικό *Δευκαλίων* 25/1 (2007), σσ. 79-95.

Κωβαίος Κ., *Φιλοσοφία και κινηματογράφος*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2002 [ανάλυση ταινιών του Κισλόφκσι, Γούντνυ Άλλεν, Παζολίνι, Φερρέρι, Ρομέρ, Βερτμύλλερ, Κουροσάβα, φον Τρίερ].

Moles A., *Θεωρία της πληροφορίας και αισθητική αντίληψη*, μτφ. Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2005.

Διαδικτυακές πηγές

Ingarden R., «Καλλιτεχνικές και αισθητικές αξίες», περιοδικό *Δευκαλίων* 5/18 (1977), σσ. 188-204: <http://electra.lis.upatras.gr/index.php/deukalionas/article/view/1382/1258>.

3. Ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και λογοκρισία

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Το ζήτημα της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης μπορεί να εξετασθεί στο πλαίσιο της σχέσης της τέχνης με την πολιτική. Έτσι θα αναδειχθούν η αναλογία και η διαφορά της καλλιτεχνικής από την πολιτική ελευθερία. Η καλλιτεχνική ελευθερία μπορεί να γίνει κατανοητή, όταν ασκείται ή περιορίζεται κάθε φορά μέσα στο συγκεκριμένο πολίτευμα, με τη μορφή λογοκρισίας ή και αυτολογοκρισίας.
- Ιδιαίτερη έμφαση μπορεί να δοθεί στην έντονη και αμφίθυμη σχέση των ολοκληρωτικών και αυταρχικών καθεστώτων με την τέχνη –αφενός αυστηρός έλεγχος έως και απαγόρευση, από την άλλη αξιοποίηση της τέχνης ως καθεστωτικής προπαγάνδας. Αυτό το σημείο μπορεί να συσχετισθεί με τη Θεματική Ενότητα 3 του Θεματικού Πεδίου Γ (για την έννοια της ελευθερίας) και τις Θεματικές Ενότητες 5-6 του Θεματικού Πεδίου Γ (για τον σοσιαλισμό και τον φασισμό και τη στάση τους προς την τέχνη).
- Σημαντικό είναι να αναδειχθούν τα θεωρητικά επιχειρήματα, πολιτικού, νομικού, φιλοσοφικού, ηθικού, θρησκευτικού χαρακτήρα, και οι θεωρητικές αρχές που επικαλούνται τόσο οι υπέρμαχοι όσο και οι πολέμιοι της καλλιτεχνικής ελευθερίας.
- *Συσχετισμοί με άλλες Θεματικές Ενότητες/Θεματικά Πεδία:* μπορεί να επισημανθεί ότι οι πολιτικές αντιλήψεις για την ισότητα και την ελευθερία (Θεματική Ενότητα 3/Θεματικό Πεδίο Γ) έχουν ηθικές υποδηλώσεις ή και θεμελιώνονται σε κάποια ηθική θεωρία (Θεματικές Ενότητες 3-5/Θεματικό Πεδίο Β).

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Βιρβιδάκης Στ. & Παιονίδης Φ., «Αισθητική, τέχνη, ηθική», στο: Χριστοδουλίδης Π. (επιμ.), *Αισθητική και θεωρία της τέχνης*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994, σσ. 29-42.
- Δημητρίου Σ., *Η πολιτική διάσταση στην τέχνη*, Αθήνα: Σαββάλας, 2009.
- Hauser A., *Κοινωνική ιστορία της τέχνης*, μτφ. Τ. Κονδύλης, 4 τόμοι, Αθήνα: Κάλβος, χχ.
- Herf J., *Αντιδραστικός μοντερνισμός: τεχνολογία, κουλτούρα και πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, μτφ. Π. Ματάλας, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.
- Κυριαζόπουλος Σπ., *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός στη ζωγραφική*, Αθήνα: Τροπές, 1977.
- Κωβαίος Κ., «Ηθική και αισθητική: μπορούν ποτέ να συνυπάρξουν;», *Περιοδικό Δευκαλίων* 25/1 (2007), σσ. 135-160.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002.
- Ρισάρ Λ., *Ναζισμός και κουλτούρα*, μτφ. Λ. Αβαγιανού, Αθήνα: Ασάρτη, 1999.
- Ρουσσώ Ζ. Ζ., *Επιστολή στον ντ' Αλαμπέρ (περί των θεαμάτων)*, μτφ. Γ. Μητρόπουλος, Αθήνα: Στάχυ, 2001.
- Starobinski J., *Ο Ρουσσώ απαντά στον Βολταίρο: ο λόγος περί επιστημών και τεχνών*, μτφ. Ρ. Πολυκανδριώτη & Α. Ταμπάκη, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2002.
- Σταυρακάκης Γ. & Σταφυλάκης Κ. (επιμ.), *Το πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2008.
- Τριανταφυλλίδης Δ. (επιμ.), *Ολοκληρωτισμός και τέχνη*, Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2007.

4. Τι είναι και τι δεν είναι τέχνη

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι ο ορισμός της τέχνης, το τι είναι αυτό που κάνει ένα ανθρώπινο τεχνούργημα να ονομάζεται «έργο τέχνης», αποτελεί ένα σημαντικό ερώτημα για τη Φιλοσοφία της τέχνης αλλά και για τον κάθε άνθρωπο που έρχεται σε επαφή με κάτι που του παρουσιάζεται ως «έργο τέχνης» (πίνακας, γλυπτό, μουσικό έργο κ.ά.). Πότε, με ποια κριτήρια, μπορούμε να αποκαλέσουμε κάτι «έργο τέχνης»; Και αυτά τα κριτήρια είναι αντικειμενικά ή υποκειμενικά, υπόκεινται σε χρονικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις;
- Για την απάντηση του ερωτήματος του κεφαλαίου, μπορούν να υποδειχθούν: (α) τα ιστορικά στοιχεία, που φανερώνουν ότι οι αντιλήψεις για το τι είναι τέχνη δεν είναι σταθερές, και ίσως οδηγούν σε ένα είδος σχετικισμού ή ιστορισμού ως προς τον ορισμό της τέχνης, και (β) οι θεωρητικές αρχές που απαιτούν ένα είδος δικαιολόγησης κάθε αισθητικής κρίσης.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Danto A., *Η μεταμόρφωση του κοινότοπου: μια φιλοσοφική θεώρηση της τέχνης*, μτφ. Μ. Καρρά, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.

_____, *Τι είναι αυτό που το λένε τέχνη*, μτφ. Α. Παππάς, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2014.

Έκο Ο., *Η ιστορία της ασχήμιας*, μτφ. Δ. Δότση, Αθήνα: Καστανιώτης, 2007.

Μουρίκη Α., *Μεταμορφώσεις της αισθητικής*, Αθήνα: Νεφέλη, 2003.

Θεματικό Πεδίο Ε

Φιλοσοφία της επιστήμης: είναι η επιστημονική γνώση το πρότυπο της γνώσης;

Γενικοί Σκοποί:

- Να κατανοηθεί η επιστήμη ως ένα από τα επιτεύγματα του ανθρώπινου πολιτισμού που κατατείνει στην όσο το δυνατό εγκυρότερη και αντικειμενική σύλληψη των αιτίων των φαινομένων και των νόμων που τα διέπουν.
- Να αναδειχθεί στη συνείδηση των μαθητών/-τριών ο ρόλος της Φιλοσοφίας ως αναγκαίος και διακριτός, ως ένα πεδίο ικανό να διαμορφώσει, με διαρκή αναζήτηση, ένα δυναμικό πλαίσιο κανόνων και αξιών για τον έλεγχο, τη νομιμοποίηση και την ευεργετική αξιοποίηση της επιστήμης και των αποτελεσμάτων της για την κοινωνία.

Ειδικοί στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να γνωρίσουν τα βασικά διαχρονικά αλλά και επίκαιρα ερωτήματα που απασχολούν τη Φιλοσοφία των Επιστημών.
- Να εξοικειωθούν με τις απόψεις που διατυπώνονται από τα βασικά ρεύματα σκέψης της σύγχρονης περιόδου στη Φιλοσοφία της Επιστήμης σε σχέση με τα ερωτήματα αυτά.
- Να αντιληφθούν ότι οι επιστήμες δεν είναι ένα αμετάβλητο σώμα πληροφοριών και ιδεών, αλλά ότι οι επιστημονικές θεωρίες αλλάζουν, και μάλιστα συχνά μέσα από μια διαδικασία έντονων φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων.

II. Ικανότητες - Δεξιότητες

- Να αναγνωρίζουν τα κοινά στοιχεία και τις διαφορές στο περιεχόμενο της έννοιας της επιστήμης στις διάφορες ιστορικές περιόδους (αρχαία Ελλάδα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση, Διαφωτισμός).
- Να συνδέουν τις αλλαγές στο κοινωνικο-πολιτιστικό περιβάλλον της κάθε ιστορικής περιόδου με τις αλλαγές στο περιεχόμενο της έννοιας της επιστήμης.
- Να συνεργάζονται στο πλαίσιο μιας ομάδας, και να αντιπαρατίθενται στο πλαίσιο μιας συζήτησης μεταξύ των ομάδων, με στόχο την κριτική αποτίμηση και σύγκριση επιστημολογικών προσεγγίσεων, εφαρμόζοντας την ομαδοσυνεργατική διαδικασία.

III. Αξίες-Στάσεις

- Να διαμορφώσουν μια κριτική, αναστοχαστική, αλλά θετική στάση, απέναντι στην επιστήμη ως ανθρώπινη δραστηριότητα.
- Να διαμορφώσουν ένα πλαίσιο κριτηρίων για την αξιολόγηση της αντικειμενικότητας και της εγκυρότητας μιας επιστημονικής γενίκευσης και την διάκρισή της από παραπλανητικές θεωρίες και πληροφορίες, με πλήρη επίγνωση της ανάγκης για διαρκή αναστοχασμό.
- Να διαμορφώσουν ένα πλαίσιο αξιών για την ευρύτερη ηθικο-κοινωνική αποτίμηση των επιστημονικών εξελίξεων.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Το Θεματικό Πεδίο Ε σχετίζεται στενά με το ΣΤ. Ξεκινά με υπενθύμιση των σχέσεων Φιλοσοφίας και Επιστήμης (Θεματική Ενότητα 2/Θεματικό Πεδίο Α) και αναλύει ζητήματα επιστημονικής μεθόδου και εγκυρότητας/κύρους των επιστημονικών θεωριών (Θεματική Ενότητα 1). Με βάση αυτά προχωρά στη διάκριση επιστήμης και μη επιστήμης, εφαρμόζοντας τα κριτήρια οριοθέτησης στο παράδειγμα της αστρολογίας (Θεματική Ενότητα 2). Τέλος, σε πιο πρακτικό επίπεδο, εξετάζονται προβλήματα που φέρνει η επιστημονική πρόοδος στην κοινωνία και τη φύση, με έμφαση στα ζητήματα των πυρηνικών όπλων, των μεταλλαγμένων και, εν γένει, του προσανατολισμού της έρευνας (Θεματική Ενότητα 3).

Γενική βιβλιογραφία

Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της επιστήμης*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2010.

Κάλφας Β., *Φιλοσοφία και επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Πόλις, 2005.

Καστοριάδης Κ., *Φιλοσοφία και επιστήμη*, επιμ. Γ. Ευαγγελόπουλος, Αθήνα: Ευρασία, 2010.

Losse J., *Φιλοσοφία της επιστήμης: μια ιστορική εισαγωγή*, μτφ. Θ. Χρηστίδης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993.

Μαραγκός Γ., *Γνωσιολογισμοί: στο μεταίχμιο της φιλοσοφίας της επιστήμης και της γνωσιοεπιστήμης*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1996.

Μπαλτάς Α. (επιμ.), *Φιλοσοφία και επιστήμες στον εικοστό αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.

Μπαλτάς Α., *Για την επιστημολογία του Λουί Αλτουσέρ: η επιστήμη της ιστορίας μιας επιστήμης και η φυσική ως τρόπος παραγωγής*, Αθήνα: Νήσος, 2002.

Salmon κ.ά., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της επιστήμης*, μτφ. Π. Θεοδώρου, Κ. Παγωνδιώτης & Γ. Φουρτούνης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.

Σφενδόνη-Μέντζου Δ., *Φιλοσοφία της επιστήμης*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη, 2004.

Ψύλλος Σ., «Φιλοσοφία και επιστήμη»:

<http://users.uoa.gr/~psillos/Teaching/Talks/Philosophy%20&%20Science.pdf>.

Λέξεις-κλειδιά

αντικειμενικότητα, αστρολογία, βιοτεχνολογία, γενετική μηχανική, διαψευσιμότητα, εμπειρική γνώση, επαγωγισμός, επαληθευσιμότητα, επιστήμη, επιστήμη - μη επιστήμη, επιστήμη και κοινωνία, επιστήμη και φύση, επιστήμη-τεχνική, επιστημονική γνώση, επιστημονική γνώση και ηθική, επιστημονική εξήγηση, επιστημονική έρευνα, επιστημονική μέθοδος, επιστημονική πρόοδος, επιστημονισμός, ηθική επιστημονικής έρευνας, κριτήρια επιστημονικών θεωριών, κριτική επιστημονικής μεθόδου, μέθοδοι επιστημονικής γνώσης, μέθοδος, εγκυρότητα, πυρηνικά, σχέση Φιλοσοφίας-επιστήμης, τεχνικές εφαρμογές, ψευδοεπιστήμη

1. Επιστήμη, μέθοδος και εγκυρότητα

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σε αυτήν τη Θεματική Ενότητα πρέπει να παρουσιαστούν τα στοιχεία που δείχνουν τον χαρακτήρα της επιστημονικής γνώσης, η οποία προτείνεται από κάποιους ως το πρότυπο για κάθε είδους γνώση.
- Τα παραδείγματα από την ιστορία των επιστημών (π.χ. Ευκλείδης, Αρχιμήδης, Γαλιλαίος, Νεύτων, Δαρβίνος, Αϊνστάιν), δείχνουν ότι γνωρίσματα της επιστήμης είναι η μεθοδικότητα, η ορθολογικότητα, η εγκυρότητα, η ελεγχιμότητα. Συγχρόνως, διαπιστώνεται ότι τα επιστημονικά παραδείγματα αλλάζουν μέσα στον χρόνο.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010, σσ. 176-199.

Ψύλλος Σ., *Επιστήμη και αλήθεια: δοκίμια στη φιλοσοφία της επιστήμης*, Αθήνα: Οκτώ, 2008.

2. Διάκριση επιστήμης – μη-επιστήμης (το παράδειγμα της αστρολογίας)-επιστημονισμός

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Ένας πρώτος διδακτικός στόχος είναι να γίνει αντιληπτός ο ρόλος που έχει παίξει η επιστημονική γνώση ως πρότυπο της γνώσης εν γένει.
- Σημαντικός στόχος είναι η εξοικείωση και η αξιολόγηση των κριτηρίων της επιστημονικής γνώσης, τα οποία αποτελούν και κριτήρια διάκρισης της επιστήμης από άλλες δραστηριότητες που, είτε παλαιά είτε μέχρι και σήμερα, παρουσιάζονται με ψευδοεπιστημονικό χαρακτήρα. Η γνώση των παραπάνω μπορεί να δώσει επιχειρήματα για την κατάρριψη προτάσεων (π.χ. από την αστρολογία) που παρουσιάζονται ως έγκυρες και αποδείξιμες.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Adorno T., *Τα άστρα κάτω στη γη: κοινωνιοψυχολογική μελέτη της λαϊκής αστρολογίας*, μτφ. Φ. Τερζάκης, Αθήνα: Ηριδανός, 2014.

3. Επιστήμη, φύση και κοινωνία:

α) πυρηνικά, β) μεταλλαγμένα, γ) κλωνοποίηση, δ) ηθική της έρευνας

ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Διδακτικοί στόχοι: οι μαθητές/-τριες πρέπει να αναγνωρίσουν τη μετάβαση από την απλή τεχνική, στις ιδέες και την επιστήμη, και στη συνέχεια στην εφαρμογή της, την τεχνολογία.
- Τα επιμέρους προβλήματα της Θεματικής Ενότητας πρέπει να γίνουν αντιληπτά ως περιπτώσεις του ζητήματος της σχέσης επιστήμης, τεχνολογίας και αξιών. Παράλληλα, πρέπει να μπορούν να διακριθούν αυτές οι έννοιες.
- Ως προς τις εφαρμογές της επιστήμης, πρέπει να τονιστεί το αμφιλεγόμενο ζήτημα της ουδετερότητας της τεχνολογίας, της ευθύνης για τη χρήση της: από ποιους και για ποιους, τους κινδύνους για ενδεχόμενη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην περίπτωση μη επαγρύπνησης των κυβερνήσεων και της κοινωνίας των πολιτών σχετικά με αυτά.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ Ε

Θέματα για συζήτηση/συγγραφή δοκιμίου

Να καταγράψετε σε μια παράγραφο 300 λέξεων τα συμπεράσματά σας για τη σχέση Φιλοσοφίας και Επιστήμης (διαβάζοντας υποστηρικτικά το κείμενο 4).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΘΕΙ ΓΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. «Η Φιλοσοφία λοιπόν με τα πρότυπα που δημιουργεί εκφράζει μια ουσιαστική στάση απέναντι στη γνώση. Ο φιλόσοφος, τοποθετημένος στο κέντρο του ανθρώπινου κόσμου δίνει με τις θεωρίες του τα μέτρα με τα οποία κάθε πολιτισμός, κάθε εποχή, κρίνουν και αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα. Γι' αυτό, παρ' όλο που τα φιλοσοφικά συστήματα δεν έχουν την αντικειμενικότητα των επιστημονικών θεωριών, δεν είναι διόλου παράξενο ότι πολλοί από τους μεγάλους φιλοσόφους του παρελθόντος υπήρξαν ταυτόχρονα και μεγάλοι επιστήμονες. Δεν θα έπρεπε ίσως να αναφέρω παραδείγματα που είναι σε όλους γνωστά, το θέμα όμως μου επιβάλλει να τονίσω ότι ο Πυθαγόρας υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες των μαθηματικών επιστημών, ότι ο Αρχύτας ο Ταραντίνος υπήρξε, πριν από τον Αρχιμήδη, ο θεμελιωτής της θεωρητικής μηχανικής, ότι ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πατέρας της ψυχολογίας, ότι ο Descartes υπήρξε ο κυριότερος θεωρητικός της μαθηματικής φυσικής, ο δημιουργός της γεωμετρικής οπτικής και της αναλυτικής γεωμετρίας, ότι ο Pascal έβαλε τις πρώτες βάσεις του λογισμού των πιθανοτήτων και ότι ο Leibniz, ταυτόχρονα με το Νεύτωνα και χωρίς να επηρεαστεί από αυτόν, ανακάλυψε τον απειροστικό λογισμό. Γι' αυτό και η κάποια συγκαταβατικότητα με την οποίαν μερικοί επιστήμονες φαίνεται να περιβάλλουν το φιλοσοφικό στοχασμό, παρουσιάζοντας τα φιλοσοφικά συστήματα σαν ελεύθερα κατασκευάσματα του νου, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και δεν στηρίζεται στη μελέτη της Ιστορίας των Επιστημών και στην ανάλυση των θεμελιακών Αρχών που τις διέπουν. Γατί οι περισσότερες από τις Αρχές της φυσικής, όπως λόγου χάρη η Αρχή της Αδράνειας, η Αρχή της διατηρήσεως της ενέργειας, η Αρχή της διατηρήσεως της ύλης, έχουν, κατά μέγα μέρος, προέλευση φιλοσοφική».

Μουρέλος Γ., *Θεμελιώδεις έννοιες της σύγχρονης φιλοσοφίας και επιστημολογίας*. Θεσσαλονίκη: Εγνατία, 1985, σσ. 45-46

2. «Το πραγματικό χάσμα, η πραγματική διάκριση ανάμεσα στην επιστήμη και σε αυτό που επίσης θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε μυθική σκέψη- και το αποκαλούμε έτσι για να βρούμε ένα βολικό όνομα, αν και δεν πρόκειται ακριβώς για κάτι τέτοιο- η πραγματική, λοιπόν, διάκριση έλαβε χώρα τον δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα. Την εποχή εκείνη, με τον Βάκωνα, τον Ντεκάρτ, τον Νεύτωνα, και τους άλλους, ήταν για την επιστήμη αναγκαίο να ενισχυθεί απέναντι στις παλιές γενιές της μυθικής και μυστικής σκέψης και θεωρήθηκε πως η επιστήμη θα μπορούσε να υπάρξει μόνο στρέφοντας τα νώτα της προς τον κόσμο που βλέπουμε, οσφραινόμαστε, γεύομαστε και αντιλαμβανόμαστε· ο κόσμος των αισθητηρίων ήταν ένας απατηλός κόσμος, ενώ ο πραγματικός κόσμος ήταν ένας κόσμος μαθηματικών ιδιοτήτων που μπορούσαν να γίνουν αντιληπτές μόνο μέσω του νου και που βρίσκονταν σε πλήρη διαφωνία με την ψευδή μαρτυρία των αισθήσεων. Αυτό πιθανόν ήταν μια απαραίτητη κίνηση, γιατί η πείρα μας δείχνει πως χάρη σε αυτή τη διάκριση-διαχωρισμό- αυτό το σχίσμα αν θέλετε- η επιστημονική σκέψη μπόρεσε να αυτοσυσταθεί.

Τώρα, όμως, έχω την εντύπωση (και, φυσικά, δεν μιλάω σαν ένας επιστήμονας-δεν είμαι φυσικός, δεν είμαι βιολόγος, δεν είμαι χημικός) πως η σύγχρονη επιστήμη έχει μια τάση να καλύψει αυτό το χάσμα, και πώς όλο και πιο πολύ τα αισθητηριακά δεδομένα επανεντάσσονται στην επιστημονική εξήγηση σαν κάτι που έχει νόημα, που έχει αλήθεια, και που μπορεί να εξηγηθεί».

Levi-Strauss Cl., *Μύθος και νόημα*, μτφ. Β. Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1986, σσ. 28-29

3. «Μέσα στην πνευματική ευφορία της δεκαετίας του '20, ο νεαρός Πόππερ φαινόταν αναποφάσιτος ανάμεσα στον μαρξισμό, τον φιλελευθερισμό, στην ψυχανάλυση και τη φυσική του Αϊνστάιν. Αναρωτιόταν με ποιο τρόπο να διακρίνει το αληθινό από το ψευδές. Ποιο ήταν το όριο μεταξύ της αληθινής επιστήμης και της ψευδοεπιστήμης; [...] Η λύση του Πόππερ εδρεύει στο κριτήριο της «διάψευσης» (refutation)-Αγγλικά falsificability (διαψευσιμότητα / απόδειξη τους ψευδούς χαρακτήρα)- ο Πόππερ δεν ήταν ούτε τριάντα ετών όταν διατύπωσε αυτή τη θεωρία για πρώτη φορά και η έννοια αυτή έμελλε να προκαλέσει αναστάτωση στην επιστημονική κοινότητα του 20^{ου} αιώνα. Ο Πόππερ πρεσβεύει ότι η επιστημονική έρευνα δεν πρέπει να έχει ως σκοπό να αποδείξει ότι μια θεωρία δεν ευσταθεί, αλλά απεναντίας, να προσπαθεί να αποδείξει ότι είναι ψευδής. Όταν η θεωρία αντιστέκεται στις επαληθεύσεις αυτές, μόνον τότε είναι δυνατό να θεωρηθεί ως επιστημονικώς σωστή-τουλάχιστον έως ότου διατυπωθεί η επόμενη θεωρία που θα την αντικαταστήσει μέσα στο αέναο παιχνίδι επαληθεύσεων και αναζητήσεως λαθών. Έτσι προχωρεί η επιστήμη. Μόνον ό,τι επιδεχεται διάψευση έχει επιστημονικό χαρακτήρα. Ό,τι δεν υπόκειται σε ανασκευή ανήκει στον τομέα της μαγείας και του μυστικισμού».

Sormann G., *Οι μεγάλοι στοχαστές της εποχής μας*, μτφ. Α. Κλεώπας, Αθήνα: Ροές, 1991, σσ. 417-418

4. «Συνέβη, αναφορικά με τις βιοτεχνολογίες, ένα «φαινόμενο start-up(απότομης ανόδου)» αρκετά παρόμοιο με την υπερβολική χρηματιστηριακή μέθη που χαιρέτισε τη γέννηση της «νέας οικονομίας». Εκείνη τη μέθη την ακολούθησε, όπως ξέρουμε, μια απότομη κατρακύλα. Σηματοδοτούσε, με την κυριολεκτική έννοια του όρου, την έξοδο από ένα όνειρο... Θα μπορούσε κάλλιστα να συμβεί το ίδιο με τον πυρετό των βιοτεχνολογιών και τον «αγώνα δρόμου για τα γονίδια». Χωρίς να λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες ο αρχικός ενθουσιασμός που προκλήθηκε από τη γονιδιακή θεραπεία ώθησε πάραυτα τα εργαστήρια και τους γιατρούς να υποπέσουν σε ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε σωρεία σοβαρών απερισκεψιών... Σήμερα, είναι ουκ ολίγοι οι ερευνητές που καταγγέλλουν αυτές τις γονιδιακές θεραπείες οι οποίες δοκιμάζονται όπως και τα αποτελέσματα των οποίων είναι ως επί το πλείστον αρνητικά. Ζητούν την εφαρμογή ενός μορατόριουμ».

Guillebaud J.-Cl., *Η αρχή της ανθρωπιάς*, μτφ. Γ. Παρλαλόγλου, Αθήνα: Ψυχογιός, 2007, σσ. 398-399

5. «Οι απρόβλεπτες κοινωνικο-πολιτισμικές συνέπειες της τεχνικής προόδου αντιπροσωπεύουν για το ανθρωπινό είδος μίαν ανοικτή πρόκληση: όχι μόνο να επικαλείται, αλλά να μάθει και να κυριαρχεί την κοινωνική του μοίρα. Αυτή η πρόκληση της τεχνικής δε μπορεί να αντιμετωπιστεί μέσω της ίδιας της τεχνικής. Πρέπει μάλλον να ξεκινήσει μια πολιτικά αποτελεσματική συζήτηση, που θα συσχετίζει ορθολογικά το κοινωνικό δυναμικό της τεχνικής Γνώσης και ικανότητας, με την πρακτική Γνώση και βούληση των ανθρώπων... Θα μπορούσαν αφετέρου οι πολιτικά δρώντες να κρίνουν πρακτικά, προς ποια κατεύθυνση και σε ποιο βαθμό θέλουμε στο μέλλον να αναπτύξουμε περαιτέρω την τεχνική Γνώση».

Habermas J., «Τεχνική και επιστήμη ως ιδεολογία» στο: *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, μτφ. Αν. Οικονόμου, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον, 1990, σ. 163

6. «Πώς; Σκοπός της επιστήμης είναι να δώσει όσο το δυνατόν περισσότερη ευχαρίστηση κι όσο το δυνατόν λιγότερη δυσaréσκεια στους ανθρώπους; Τι γίνεται όμως αν η ευχαρίστηση και η απaréσκεια είναι τόσο σφιχτά δεμένες που όποιος θέλει να έχει όσο το δυνατόν περισσότερο από τη μια είναι υποχρεωμένος επίσης να έχει όσο το δυνατόν περισσότερο από την άλλη-που όποιος θέλει να μάθει να «αγάλλεται στους ουρανούς» είναι υποχρεωμένος να ετοιμάζεται και για «κατάθλιψη μέσα στο θάνατο;». Και μάλλον έτσι έχουν τα πράγματα... Πράγματι η επιστήμη μπορεί να εξυπηρετήσει και τον έναν και τον άλλο σκοπό. Μέχρι σήμερα είναι ίσως περισσότερο γνωστή για την ικανότητά της να στερεί από τον άνθρωπο τις χαρές του και να τον κάνει πιο ψυχρό, πιο όμοιο με άγαλμα, πιο στωικό. Μπορεί όμως να εμφανιστεί και ως μεγάλος διανομέας πόνου· τότε όμως μπορεί να εμφανιστεί ταυτόχρονα και η αντιδύναμή της, δηλαδή η φοβερή ικανότητά της να κάνει να λάμπουν νέοι γαλαξίες χαράς».

Νίτσε Φ., *Χαρούμενη Επιστήμη, Ευγένεια και χυδαιότητα*, μτφ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη χχ., σσ. 59-60

Θεματικό Πεδίο ΣΤ

Γνωσιολογία: Τι και πώς μπορούμε να γνωρίσουμε;

Γενικός σκοπός

Να κατανοηθεί ότι η μελέτη των γνωσιολογικών προβλημάτων είναι αναγκαία και επιβεβλημένη, καθώς επιτρέπει, με αφετηρία απλά ερωτήματα να διερευνηθούν, σε βάθος και από διάφορες οπτικές, το αντικείμενο, οι δυνατότητες και το κύρος της γνώσης

Ειδικοί στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να κατανοήσουν το αντικείμενο της γνωσιολογίας και το νοηματικό περιεχόμενο των βασικών όρων που συνδέονται με αυτό.
- Να εξοικειωθούν με τις απαντήσεις των βασικών ρευμάτων σκέψης στα βασικά ερωτήματα που αφορούν στο πρόβλημα της γνώσης.

II. Ικανότητες - Δεξιότητες

- Να συνδέουν τα απλά ερωτήματα με τα βασικά γνωσιολογικά προβλήματα.
- Να συγκρίνουν τις απαντήσεις - θεωρίες των διάφορων γνωσιολογικών σχολών, διατυπώνοντας με σαφήνεια ομοιότητες και διαφορές.
- Να συνεργάζονται στο πλαίσιο μιας ομάδας, και να αντιπαρατίθενται γόνιμα στο πλαίσιο μιας συζήτησης μεταξύ των ομάδων με στόχο την κριτική αποτίμηση και σύγκριση των θεωριών.
- Να συσχετίζουν τη γνωσιολογία με άλλα πεδία ανθρώπινης δραστηριότητας.

III. Αξίες - Στάσεις

- Να αποκτήσουν επίγνωση ότι η Φιλοσοφία αμφισβητεί και αναζητεί τεκμηρίωση ακόμα και για τις πιο βασικές πεποιθήσεις των ανθρώπων.
- Να αξιολογήσουν θετικά τη γνώση ως αυτόνομη αξία, κατανοώντας τις δυσκολίες που συναντά κάποιος για να την κατακτήσει και να τεκμηριώσει την εγκυρότητά της.
- Να εκτιμήσουν την αξία της υπό όρους φιλοσοφικής γενίκευσης σε γνωσιολογικά προβλήματα.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Το περιεχόμενο της γνωσιολογίας. Η αμφισβήτηση της δυνατότητας της γνώσης. Ο αρχαίος σκεπτικισμός. Ο σκεπτικισμός του Χιουμ. Η μεθοδική αμφιβολία του Ντεκάρτ. Το πρόβλημα για τον ορισμό της γνώσης. Ο ορθολογισμός, η εμπειριστική παράδοση και η κριτική σχολή του Καντ. Τα αντικείμενα της γνώσης.

Γενική βιβλιογραφία

Βέικος Θ., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2000, σσ. 37-51 (Τι ξέρουμε;).

Δελλής Ι., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία. Προλεγόμενα: προβλήματα γνωσιολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002, σσ. 187 κ.ε.

Williams M., *Προβλήματα της γνώσης: μια κριτική εισαγωγή στη γνωσιολογία*, μτφ. Β. Παπαθεοχάρη, Αθήνα: Liberal Books, 2013.

Λέξεις-κλειδιά

αισθήσεις, αισθητικότητα, αμφιβολία, μεθοδική, ανάμνηση, αντικείμενα γνώσης, αντικειμενικότητα γνώσης, αντιληπτικά δεδομένα, αρχαία σκέψη, γνωσιολογία, διαίσθηση, δυνατότητα γνώσης, εμπειρισμός, εποπτείες, ιδεαλισμός, κριτική Φιλοσοφία, κατηγορίες, λόγος, υποκειμενικός ιδεαλισμός, ορθολογισμός, ορθός λόγος, πηγές της γνώσης, πράγμα καθ' εαυτό, ρεαλισμός, σκεπτικισμός, υπερβατολογικό

1. Η διαμάχη για τη δυνατότητα απόκτησης γνώσης

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Η πρόκληση του σκεπτικισμού, που αμφισβητεί τη δυνατότητα της γνώσης, πρέπει να γίνει δεκτή ως ευκαιρία για αυθεντική διερώτηση για τα όρια της γνώσης και τα κριτήρια της αλήθειας και περαιτέρω ώθηση για την διασφάλιση της εγκυρότητας της αποκτούμενης γνώσης.
- *Συσχετισμοί με άλλες Θεματικές Ενότητες/Θεματικά Πεδία:* Οι σκεπτικιστικές αμφιβολίες για τη δυνατότητα απόκτησης γνώσης μπορούν να συσχετιστούν με την αμφισβήτηση της ύπαρξης αντικειμενικών κριτηρίων για την ηθική ορθότητα μιας ανθρώπινης πράξης (Θεματική Ενότητα 2/Θεματικό Πεδίο Β).

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Ο σχετικισμός του Πρωταγόρα:

Guthrie W. K. C., *Οι Σοφιστές*, μτφ. Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1989, σσ. 227-239 (η θέση του Πρωταγόρα).

Σκουτερόπουλος, Ν.Μ., *Η αρχαία σοφιστική: τα σωζόμενα αποσπάσματα*, Αθήνα: Γνώση, 1991, σσ. 95-99 (το κείμενο με σχόλια).

Ο αρχαίος σκεπτικισμός:

Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειες υποτυπώσεις*, μτφ. Σ. Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2002, 2007.

Η μεθοδική αμφιβολία του Ντεκάρτ:

Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012, σσ. 275-297.

Descartes R., *Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος*, μτφ. Γ. Δαρδιώτης, Θεσσαλονίκη: Εγνατία, 1974.

Δελλής Ι., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία. Προλεγόμενα: προβλήματα γνωσιολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002, σσ. 253-280.

2. Πώς ορίζεται η γνώση;

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Θα έχει γίνει έως τώρα αντιληπτή η δυσκολία του ορισμού κάθε σημαντικής έννοιας, μεταξύ αυτών και της γνώσης. Ωστόσο, ένα ανάλογο ερώτημα και οι απαντήσεις του παραμένουν καταστατικά για τον κλάδο της φιλοσοφικής γνωσιολογίας.
- Με αφορμή το κείμενο του Πλάτωνα, και ορισμένες ερμηνείες του, μπορούν να γίνουν κατανοητές οι έννοιες της γνώσης, της αληθούς πεποίθησης, της αιτιολογημένης πεποίθησης –και της δυσκολίας να εξασφαλιστεί η ορθή αιτιολόγηση των πεποιθήσεών μας.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Δελλής Ι., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία. Προλεγόμενα: προβλήματα γνωσιολογίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002, σσ. 197-204 (ορισμός γνώσης), 299-315 (θεωρίες για την αλήθεια).

Πλάτων, *Θεαίτητος*, μτφ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2011.

Taylor, A. E. *Πλάτων: ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1990, σσ. 370-390 (και 390-400).

Vegetti M., *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Α. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: Τραυλός, 2000, σσ. 129-132.

White N.P., *Ο Πλάτων για τη γνώση και την πραγματικότητα*, μτφ. Χ. Γραμμένου, Αθήνα: Gutenberg, 2012, σσ. 227-239.

3. Η έννοια της αλήθειας

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σκόπιμο είναι να τονιστεί η σημασία της αλήθειας στη Λογική και εν γένει στη Φιλοσοφία.
- Να αναφερθούν οι βασικές θεωρίες για την αλήθεια.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Davidson D., *Αλήθεια και κατηγορήση*, μτφ. Φ. Κοτσαλίδης & Ε. Μανωλακάκη, Αθήνα: Εκκρεμές, 2016.

Nietzsche F. W., *Περί αληθείας και ψεύδους υπό εξωθητική έννοια*, μτφ. Π. Γιατζάκης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2009.

Rorty R. & Engel P., *Σε τι χρησιμεύει η αλήθεια*, μτφ. Στ. Βιρβιδάκης, Αθήνα: Πόλις, 2010.

4. Οι θεωρίες για την πηγή της γνώσης

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Στη Θεματική Ενότητα παρουσιάζονται οι τρεις βασικές θεωρίες για την πηγή της γνώσης: ορθολογισμός, εμπειρισμός και η καντιανή προσέγγιση. Επομένως, πρέπει να εκτεθούν κατανοητά τα επιχειρήματα των τριών θεωριών με βάση τα κείμενα του Ντεκάρτ, των Λοκ, Μπάρκλε, Χιουμ και του Καντ.
- Παράλληλα, μπορεί να φανεί με ποιον τρόπο ο Καντ «συνθέτει» τις δύο αντιτιθέμενες απαντήσεις του ορθολογισμού και του εμπειρισμού. Έτσι, οι μαθητές/τριες θα κατανοήσουν τη διαλεκτική φύση της Φιλοσοφίας, του διαλόγου, που προκύπτει από την αντιπαράθεση θέσεων και ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε κάποια σύνθεση.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

- Αυγελής Ν., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2012, σσ. 273-358 (ορθολογισμός: Ντεκάρτ, Σπινόζα, Λάμπνιτς), 359-415 (εμπειρισμός: Λοκ, Μπάρκλεϋ, Χιουμ), 416-481 (Καντ).
- Berkeley G., *Πραγματεία πάνω στις αρχές της ανθρώπινης γνώσης*, μτφ. Δ. Σφενδόνη, Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδης, χ.χ.
- Cottingham J., *Φιλοσοφία της επιστήμης: οι Ορθολογιστές*, μτφ. Σ. Τσούρτη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2003.
- Δελλής Ι., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία. Προλεγόμενα: προβλήματα γνωσιολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002, σσ. 205-223 (ορθολογισμός), 223-243 (εμπειρισμός), 243-252 (Καντ).
- Descartes R., *Λόγος περί της μεθόδου*, μτφ. Χ. Χρηστίδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1976.
- _____, *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας*, μτφ. Ε. Βανταράκης, Αθήνα: Εκκρεμές 2003.
- Hume D., *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση. Ι: Για τη νόηση*, μτφ. Μ. Πουρνάρη, Αθήνα: Πατάκης, 2005.
- Kant I., *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφ. Α. Γιανναράς, 2 τόμοι (ημιτελής), Αθήνα: Παπαζήσης, 1977-9.
- _____, *Κριτική του καθαρού λόγου. Υπερβατική Κριτική και Υπερβατική Μεθοδολογία*, μτφ. Μ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, 1999.
- Woolhouse, R.S., *Φιλοσοφία της επιστήμης: οι εμπειριστές*, μτφ. Σ. Τσούρτη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2003.

5. Τι είναι αυτό που γνωρίζουμε;

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Σκοπός της Θεματικής Ενότητας είναι η εξοικείωση με τις δύο βασικές απαντήσεις στο ερώτημα, τον ιδεαλισμό (υποκειμενικό και αντικειμενικό) και τον ρεαλισμό.
- Το ερώτημα για τη φύση αυτού που γνωρίζουμε είναι και ένα μεταφυσικό ερώτημα, για το τι είναι αυτό που υπάρχει (βλ. Θεματική Ενότητα 1/Θεματικό Πεδίο Ζ). Πρέπει να τονισθεί ότι αυτό αναδεικνύει εν πολλοίς τη θεματική συνάφεια και, τελικά, την ενότητα των φιλοσοφικών κλάδων –και να αξιοποιηθεί διδακτικά.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Δελλής Ι., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία. Προλεγόμενα: προβλήματα γνωσιολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002, σσ. 281-298.

Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010, σσ. 149-175.

6. Γλώσσα και σκέψη

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Διδακτικός στόχος: η κατανόηση του επικοινωνιακού χαρακτήρα της γλώσσας και της αλληλεπίδρασης της με τη σκέψη.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Αυγελής Ν., *Φιλοσοφία της γλώσσας*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2014.

Αιγίου Σ. κ.ά., *Η Φιλοσοφία της γλώσσας*, μτφ. Θ. Τραμπούλης, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005.

Hartland J., *Γλώσσα και σκέψη*, μτφ. Κ. Σύρμαλη, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2009.

Lycan W. G., *Φιλοσοφία της γλώσσας*, μτφ. Γ. Μαραγκός, Αθήνα: Gutenberg, 2007.

Πλάτων, *Σοφιστής*, μτφ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2008, 263e-264a.

Τσόμσκυ Ν., *Μορφή και νόημα στις φυσικές γλώσσες*, μτφ. Μ. Μαρκίδης, Αθήνα: Έρασμος, 1987.

Vygotsky L., *Σκέψη και γλώσσα*, μτφ. Α. Ρόδη, Αθήνα: Γνώση, 1988.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΣΤ

A. Εισαγωγικά ερωτήματα

Για να καταλάβουμε το εύρος και το βάθος του πεδίου της γνωσιολογίας, μπορούμε να παραθέσουμε εισαγωγικά ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

- ♦ Πόσο αξιόπιστες είναι οι καθημερινές μας εμπειρίες;
- ♦ Πώς μπορούμε να αναγνωρίσουμε την αλήθεια;
- ♦ Έχει ο άνθρωπος έμφυτη την ανάγκη για γνώση;
- ♦ Πώς αλληλεξαρτώνται η πίστη και η γνώση;
- ♦ Τι είναι η εμπειρία;
- ♦ Μπορούμε να αποκτήσουμε την πλήρη γνώση του κόσμου;
- ♦ Κάθε γνώση είναι διαθέσιμη για όλους τους ανθρώπους;
- ♦ Υπάρχει κάποια σύνδεση γνώσης και δύναμης;
- ♦ Πώς είναι δυνατή η γνώση;
- ♦ Τι ρόλο παίζει η αντίληψη της αναγνώρισης;
- ♦ Υπάρχουν αντικειμενικοί νόμοι της φύσης
- ♦ Μήπως η γλώσσα με την οποία ανταλλάσσουμε τις εμπειρίες και τις αλήθειες επηρεάζει τη γνώση;
- ♦ Πώς διακρίνονται οι αντικειμενικές από τις υποκειμενικές μας δηλώσεις;
- ♦ Μπορούμε να επιτύχουμε αξιόπιστη γνώση. Ποια είναι η ισχύς των επιστημονικών γνώσεων;
- ♦ Πώς διαφέρουν η ανθρώπινη από την τεχνητή νοημοσύνη;
- ♦ Ποιος είναι ο ρόλος του χώρου και του χρόνου για την αντίληψή μας;

B. Θέματα για σύντομες γραπτές ή/και προφορικές ασκήσεις (ατομικές ή ομαδικές)

1. Να αναλυθούν διαφορετικές έννοιες που χρησιμοποιούνται, όπως η «αναπαράσταση», «αντίληψη», «πνεύμα», «συνείδηση», όπως προσεγγίζονται στη διεπιστημονική συνεργασία μεταξύ της Φιλοσοφίας και εμπειρικών επιστημών.
2. Να ξαναγραφεί ο φανταστικός διάλογος μεταξύ Descartes και σύγχρονων νευροεπιστημόνων.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΘΕΙ ΓΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. «Για να αρχίσω, η γνώση μας είναι πάντα γνώση σχετικά με κάτι. Οποτεδήποτε θεωρούμε κάτι ως γνώση, τότε υποθέτουμε ότι αυτό είναι αληθές. Μ' αυτό εννοούμε ότι συμπίπτει με τον κόσμο, ότι συμφωνεί μαζί του. Λέγοντας «ο κόσμος» ή «η πραγματικότητα», εννοώ κάθε τι που υπάρχει. Το να λέμε λοιπόν ότι έχουμε γνώση σχετικά με κάτι είναι κατά βάση ίδιο με το να λέμε ότι έχουμε γνώση για τον κόσμο. Οι φιλόσοφοι έχουν επεξεργαστεί διάφορες αντιλήψεις για την πραγματικότητα, [...] όλες, όμως, οι αξιολογές αντιλήψεις μας επιτρέπουν να κάνουμε τη διάκριση ανάμεσα στην πραγματικότητα και στη γνώση μας σχετικά με αυτήν, κι έτσι έχει νόημα να λέμε κατ' αρχήν αν υπάρχει ή δεν υπάρχει σύμπτωση ανάμεσα στις δύο. Η σύμπτωση δεν χρειάζεται να είναι απόλυτη για να μπορούμε να μιλάμε για γνώση' έχει νόημα να λέμε ότι κάτι είναι εν μέρει αληθές, κατά προσέγγιση αληθές ή σε γενικές γραμμές αληθές. Λέγοντας όμως «αλήθεια» (χωρίς προσδιορισμούς), εννοούμε σύμπτωση, απόλυτη και τέλεια σύμπτωση. Αυτή η αντίληψη σχετικά με την «αλήθεια» προέρχεται από τον Αριστοτέλη, αλλά δεν είναι η μοναδική' άλλοι φιλόσοφοι διαμόρφωσαν διαφορετικές αντιλήψεις για την αλήθεια, κυρίως επειδή πίστευαν ότι η αριστοτελική αντίληψη δεν ευσταθούσε [...] όμως εγώ χρησιμοποιώ τον όρο «αλήθεια» και δεν εξετάζω κάποια σχετική αντίληψη, τότε εννοώ πάντα σύμπτωση με την πραγματικότητα».

Batens D., *Ανθρώπινη γνώση, συνηγορία υπέρ μιας χρήσιμης ορθολογικότητας*,
μτφ. Τ. Τσιαντούλας, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996, σσ. 17 & 19

2. «Έτσι, επειδή οι αισθήσεις μας μάς ξεγελούν κάποτε, θέλησα να υποθέσω πως τίποτα δεν υπάρχει που να είναι τέτοιο που εκείνες μας κάνουν να το φανταζόμαστε. Κι επειδή υπάρχουν άνθρωποι που γελιούνται κά-νοντας συλλογισμούς πάνω στα απλούστερα ακόμα θέματα της γεωμετρίας, και παραλογίζονται, κρίνοντας κι εγώ πως μπορούσα να λαθέψω όσο κι οποιοσδήποτε άλλος, απόρριψα σαν ψεύτικους όλους τους λόγους που είχα πάρει προηγουμένως για αποδείξεις. Και τέλος, παίρνοντας υπόψη πως όλες οι σκέψεις που έχουμε ενόσω είμαστε ξυπνητοί μπορούν επίσης να μας έρχονται ολόιδιες και όταν κοιμούμαστε, χωρίς καμιά τους να είναι τότε αληθινή, αποφάσισα να υποθέσω πως όλα όσα μου είχαν μπει κάποτε στον νου, δεν ήταν περισσότερο αληθινά από τις φαντασίες των ονείρων μου. Αμέσως όμως κατόπι πρόσεξα πως, ενώ ήθελα να σκεφτώ έτσι, ότι όλα είχαν ψεύτικα, έπρεπε αναγκαστικά, εγώ που το σκεπτόμουν, να είμαι κάτι. Και παρατηρώντας πως τούτη η αλήθεια: σκέπτομαι, άρα υπάρχω ήταν τόσο γερή και τόσο σίγουρη ώστε όλες μαζί οι εξωφρενικές υποθέσεις των σκεπτικών φιλοσόφων δεν ήταν ικανές να την κλονίσουν, έκρινα πως μπορούσα δίχως ενδοιασμούς να την παραδεχτώ σαν την πρώτη αρχή της Φιλοσοφίας που αναζητούσα».

Ντεκάρτ Ρ., *Λόγος περί της μεθόδου*, μτφ. Χρ. Χρηστίδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1976, σσ. 31-32

3. «Κατόπι, εξετάζοντας με προσοχή τι ήμουν, είδα ότι μπορούσα να υποθέσω πως δεν είχα σώμα και πώς ούτε κόσμος υπήρχε, ούτε τόπος όπου να βρίσκομαι, αλλά πως δεν μπορούσα γι' αυτό να υποθέσω πως ούτε κι εγώ υπήρχα. Απεναντίας, ακριβώς από το ότι σκεπτόμουν να αμφιβάλλω για την αλήθεια των άλλων πραγμάτων, έβγαινε ολοφάνερα και πολύ σίγουρα πως εγώ υπήρχα. Ενώ, αν είχα μονάχα πάψει να σκέπτομαι, δεν είχα κανένα λόγο να πιστέψω πως υπήρχα, έστω κι αν ήταν αληθινά όλα τα υπόλοιπα που είχα φανταστεί. Από αυτό κατάλαβα πως ήμουν μια υπόσταση που ολόκληρη η ουσία ή η φύση της δεν είναι παρά το να σκέπτεται και δεν έχει ανάγκη, για να υπάρχει, από κανένα τόπο κι ούτε εξαρτιέται από τίποτα το υλικό. Έτσι που αυτό το εγώ, δηλαδή η ψυχή, χάρη στην οποία είμαι ό,τι είμαι, είναι εντελώς ξεχωρη από το σώμα, κι είναι μάλιστα ευκολότερο να γνωρίσει κανένας αυτή παρά εκείνο' και αν ακόμα το σώμα δεν υπήρχε διόλου, η ψυχή δεν θα έπαυε να είναι ό,τι είναι».

Ντεκάρτ Ρ., *Λόγος περί της μεθόδου*, μτφ. Χρ. Χρηστίδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1976, σ. 32

4. «Ύστερα από αυτό, εξέτασα γενικά τι χρειάζεται σε μια πρόταση για να είναι αληθινή και σίγουρη. Γιατί, μια που είχα βρει μια πρόταση που την ήξερα τέτοια, σκέφτηκα πως έπρεπε επίσης να ξέρω και σε τι συνίσταται αυτή η βεβαιότητα. Κι έχοντας παρατηρήσει πως δεν υπάρχει μέσα σ' αυτό το: σκέπτομαι, άρα υπάρχω, τίποτα που να με βεβαιώνει πως λέω την αλήθεια, εκτός μονάχα πως βλέπω πολύ καθαρά ότι, για να σκέ-

ππομαι, πρέπει να υπάρχω, έκρινα πως μπορούσα να πάρω για γενικό κανόνα πως τα πράγματα που διανοούμεστε πολύ καθαρά και πολύ ευδιάκριτα είναι όλα αληθινά, μα πως υπάρχει μονάχα κάποια δυσκολία στο να διακρίνουμε καλά ποια είναι κείνα που διανοούμεστε διακριτά».

Ντεκάρτ Ρ., *Λόγος περί της μεθόδου*, μτφ. Χρ. Χρηστίδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1976, σσ. 32-33

5. «Έλαβε χώρα στη Φιλοσοφία από την εποχή των Ελλήνων μέχρι τον δέκατο όγδοο και τον δέκατο ένατο ακόμη αιώνα- και εξακολουθεί μέχρι ενός σημείου- μια τρομερή συζήτηση πάνω στην καταγωγή των μαθηματικών ιδεών- της ιδέας της γραμμής, της ιδέας του κύκλου, της ιδέας του τριγώνου. Υπήρξαν, κυρίως, δύο κλασικές θεωρίες: μια εκείνη που θεωρεί τον νου σαν *tabula rasa*, όπου στην αρχή δεν υπάρχει τίποτα γραμμένο· όλα εγγράφονται σε αυτόν με την εμπειρία. Το γεγονός πως βλέπουμε πολυάριθμα στρογγυλά αντικείμενα, από τα οποία κανένα δεν υπήρξε τέλεια στρογγυλό, είναι αυτό που, παρόλα αυτά, μας δίνει τη δυνατότητα να σχηματίσουμε αφαιρετικά της ιδέα του κύκλου. Η δεύτερη κλασική θεωρία ξεκινά με τον Πλάτωνα, που υποστήριξε πως τέτοιες ιδέες όπως του κύκλου, του τριγώνου, της γραμμής, είναι τέλειες και έμφυτες στο νου, και ακριβώς επειδή είναι δεδομένες στο νου έχουμε τη δυνατότητα να τις προβάλλουμε, ας το πούμε έτσι, πάνω στην πραγματικότητα, αν και η πραγματικότητα δεν μας προσφέρει ποτέ ένα τέλειο κύκλο ή ένα τέλειο τρίγωνο.

Στις μέρες μας, οι σύγχρονοι ερευνητές της νευροφυσιολογίας της όρασης μας διδάσκουν πως τα νευρικά κύτταρα του αμφιβληστροειδή χιτώνα, καθώς και ο άλλος φυσιολογικός εξοπλισμός που βρίσκεται πίσω από τον αμφιβληστροειδή, έχουν εξειδικευθεί: ορισμένα κύτταρα είναι ευαίσθητα μόνο σε ευθεία κατεύθυνση, στην κάθετη έννοιά της, άλλα στην οριζόντια, άλλα στην πλαγία, μερικά από αυτά είναι ευαίσθητα στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα σχήματα του βάθους και του κέντρου και άλλα παρόμοια. Σύμφωνα με αυτά, όλο αυτό το πρόβλημα της αντιπαράθεσης του νου με την εμπειρία φαίνεται πως βρίσκει τη λύση του στη δομή του νευρικού συστήματος, όχι στη δομή του νου ή στην εμπειρία, αλλά κάπου ανάμεσα στο νου και στην εμπειρία, σύμφωνα με τον τρόπο που το νευρικό σύστημα έχει σχηματιστεί και με τον τρόπο που μεσολαβεί ανάμεσα στον νου και στην εμπειρία».

Levi-Strauss Cl., *Μύθος και νόημα*, μτφ. Β. Αθανασόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1986, σσ. 31-32

6. «Στον Kant, όπως είναι γνωστό, η δυνατότητα κρίσεων ονομάζεται “νόηση” (*Verstand*), η δυνατότητα συμπερασμάτων “λόγος” (*Vernunft*). Η ισχύς γενικών κρίσεων αποτελεί προϋπόθεση κάθε επιστήμης. Κάθε προσπάθεια μιας εμπειρικής θεμελίωσης της επιστήμης αποτυγχάνει αναγκαστικά, γιατί δεν μπορεί να θεμελιωθεί η προϋποτιθέμενη ισχύς γενικών κρίσεων από την ανάλογη πείρα εμπειρικών υποκειμένων. Μέσω των γενικών κρίσεων γίνεται δυνατός ο συσχετισμός ειδικών κρίσεων συστηματικά μεταξύ των, μέσω συμπερασμάτων. Στην καντιανή ορολογία, αυτό σημαίνει ότι οι λειτουργίες της νόησης θεμελιώνονται από τον λόγο».

Πάνου Σ., *Λογική του γίνεσθαι*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1983, σσ. 72-73

7. «Αντίθετα με την κοινώς αποδεκτή αντίληψη, η ποικιλία γλωσσών δεν είναι άπειρη, μου λέγει ο Τσόμσκυ. “Δεν μπορούμε ούτε να λέμε οτιδήποτε ούτε να το λέμε οπωσδήποτε”. Στην πραγματικότητα όλες οι γλώσσες βασίζονται σε μια οικουμενική γραμματική και η δομή των γλωσσών τις οποίες ο άνθρωπος είναι ικανός να ομιλεί, είναι περιορισμένη. Γιατί; Διότι είμαστε προγραμματισμένοι από τη γενετική μας κληρονομιά. «Η βιολογία μας δεν μας επιτρέπει ούτε να παράγουμε ούτε να συνδυάζουμε οιοσδήποτε ήχους, διότι η γλώσσα είναι προϊόν της φυσικής μας εξέλιξης». Παράδειγμα: καμία γλώσσα δεν διακρίνει τα φωνήματα *u* και *i* αν δεν διαθέτει ένα φώνημα *a* στο οποίο αντιπαράθενται από κοινού τα δύο άλλα. Άλλο παράδειγμα: πολλές είναι οι γλώσσες που σχηματίζουν τον πληθυντικό με την προσθήκη στη λέξη ενός συμπληρωματικού φωνήματος: καμία γλώσσα δεν κάνει το αντίθετο. Αλλά η πρωτοτυπία στον άνθρωπο, που στο σημείο αυτό διαφέρει απ’ όλα τα άλλα “ομιλούντα” είδη, συνίσταται στο ότι, με περιορισμένα μέσα, το πνεύμα του είναι ικανό να παράγει απεριόριστο αριθμό συνδυασμών. Στην “τσομσκική γλώσσα”, η γραμματική μας αποκαλείται «γεννητική»: είναι η βάση της ελευθερίας εκφράσεως και κατανοήσεως από τον άνθρωπο».

Sorman G., *Οι μεγάλοι στοχαστές της εποχής μας*, μτφ. Α. Κλεώπας, Αθήνα: Ροές, 1991, σ. 162

Θεματικό Πεδίο Ζ

Οντολογία (Μεταφυσική): Τι υπάρχει και πώς είναι αυτό που υπάρχει;

Γενικοί σκοποί

- Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές/-τριες τα κοινά στοιχεία αλλά και τις διαφορές στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον εξωτερικό κόσμο, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτός εγγράφεται στη συνείδησή τους.
- Να κατανοήσουν ότι ο πεπερασμένος ανθρώπινος νους έχει, θεωρητικά αλλά και πρακτικά, απεριόριστες δυνατότητες παρέμβασης στην πραγματικότητα που τον περιβάλλει.

Ειδικοί στόχοι

Οι μαθητές/-τριες:

I. Γνώσεις

- Να κατανοήσουν τα επιχειρήματα των βασικών ρευμάτων για τη σχέση ύλης-νόησης.
- Να γνωρίσουν τους τρόπους με τους οποίους ο διάλογος για τη σχέση νόησης και ύλης συνδέεται με τις εξελίξεις στη σύγχρονη έρευνα στο πεδίο των νευροεπιστημών και της πληροφορικής (τεχνητή νοημοσύνη, έξυπνα υπολογιστικά συστήματα κ.λπ.).

II. Ικανότητες - Δεξιότητες

- Να διατυπώνουν με σαφήνεια τα βασικά ερωτήματα της μεταφυσικής-οντολογίας.
- Να συσχετίζουν τη φιλοσοφική αναζήτηση σε θεμελιώδη οντολογικά προβλήματα (εν προκειμένω του προβλήματος της σχέσης νόησης και ύλης) με τα πορίσματα της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας σε διάφορα πεδία.

III. Αξίες - Στάσεις

- Να υιοθετήσουν θετική στάση απέναντι στη φιλοσοφική έρευνα για θεμελιακά οντολογικά προβλήματα.
- Να αποκτήσουν επίγνωση της κοινής βάσης θεμελιακών ανθρώπινων χαρακτηριστικών (όπως ο νους, ο λόγος, η συνείδηση) και να οδηγηθούν σε ενίσχυση της αυτογνωσίας και της ανοχής του διαφορετικού.

Γενικές διδακτικές επισημάνσεις

- Το τελευταίο Θεματικό Πεδίο ολοκληρώνει και κορυφώνει τη φιλοσοφική αναζήτηση που ξεκίνησε με την πρώτη θεματική ενότητα για τη φύση και τη λειτουργία της Φιλοσοφίας.
- Στη μεταφυσική έχουμε πολλές δυνατότητες να συνδεθούμε με τα άλλα πεδία του φιλοσοφείν. Για παράδειγμα η αισθητική του Πλάτωνα, του Χέγκελ ή του Σοπενχάουερ έχουν τις δικές τους μεταφυσικές προεκτάσεις ή προϋποθέσεις. Σε σχέση με την ηθική προκύπτει το ζήτημα εάν το αξιακό θεμέλιο των ηθικών αρχών μπορεί ή πρέπει να θεμελιωθεί μεταφυσικά.

Γενική βιβλιογραφία ενότητας

Βουδούρης Κ., (επιμ.), *Μεταφυσική*, (μτφ. συλλογικό), Αθήνα, 1984 [συλλογή κειμένων σύγχρονης μεταφυσικής].

Gilson E., *Το ον και η ουσία: το πρόβλημα της ύπαρξης στη δυτική φιλοσοφία από την αρχαιότητα ως τον εικοστό αιώνα*, μτφ. Θ. Σαμαρτζής, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

- Heimsoeth H., *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της δυτικής μεταφυσικής και οι ρίζες της νεότερης φιλοσοφίας*, μτφ. Μ. Παπανικολάου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.
- Κονδύλης Π., *Η κριτική της μεταφυσικής στη νεότερη σκέψη: 1. Από τον όψιμο Μεσαίωνα ως το τέλος του Διαφωτισμού, 2. Από τον Χέγκελ και τον Νίτσε ως τον Χάιντεγκερ και τον Βίτγκενσταϊν*, μτφ. Μ. Παπανικολάου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.
- Τζαβάρας Γ., *Εισαγωγή στην οντολογία*, Αθήνα: Gutenberg, 2009.

Λέξεις-κλειδιά

μεταφυσική, πρώτη Φιλοσοφία, μεταφυσική και επιστήμη, μεταφυσικά ζητήματα, θεός, το πρόβλημα του –, διάκριση νου και σώματος, ψυχή και σώμα, εγκέφαλος και νους, ελευθερία της βούλησης, χρόνος, γλώσσα και πραγματικότητα, μονισμός, δυισμός, γλώσσα και σκέψη, τεχνητή νοημοσύνη, μηχανή και νους, προσωπική ταυτότητα, κλωνοποίηση, υπερβατικό, εμμένεια, υπερανθρωπισμός (transhumanism), γενικές έννοιες (καθόλου), ον, ουσία, υπόσταση, τελολογία

1. Τι είναι η Μεταφυσική;

Πού διαφέρουν οι απαντήσεις της από την επιστήμη;

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Ο όρος «μεταφυσική» χρειάζεται κατ' αρχήν να διακριθεί από την τρέχουσα χρήση της λέξης και να αποσαφηνιστεί εντός του φιλοσοφικού πεδίου. Πρέπει, επίσης, να ξεκαθαριστούν η σχέση της μεταφυσικής με την οντολογία και τη γνωσιολογία.
- Οι μαθητές/τριες καλούνται να κατανοήσουν την κριτική στην παραδοσιακή μεταφυσική που έγινε από διαφορετικούς φιλοσόφους, όπως ο Νίτσε και ο Βιτγκενστάιν, και να αναρωτηθούν εάν υπάρχει πλέον χώρος για τη μεταφυσική ή τι μπορεί να σημαίνει σήμερα αυτός ο όρος.
- Πρέπει, τέλος, να παρουσιαστούν βασικές έννοιες της δυτικής μεταφυσικής.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Gilson E., *Το ον και η ουσία: το πρόβλημα της ύπαρξης στη δυτική φιλοσοφία από την αρχαιότητα ως τον εικοστό αιώνα*, μτφ. Θ. Σαμαρτζής, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

Heimsoeth H., *Τα έξι μεγάλα ερωτήματα της δυτικής μεταφυσικής και οι ρίζες της νεότερης φιλοσοφίας*, μτφ. Μ. Παπανικολάου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012.

Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010, σσ. 31-70 [Θεός].

2. Δυϊσμός-μονισμός

α. Η υφή της πραγματικότητας

β. Διερεύνηση των σχέσεων νου/πνεύματος-σώματος

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ/ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

- Διδακτικοί στόχοι: η κατανόηση του γεγονότος ότι η παραδοσιακή Φιλοσοφία επιχείρησε πολλές φορές να λύσει το πρόβλημα της σχέσης νου και σώματος (από τον Πλάτωνα έως τον 20ό αιώνα), αλλά καμία λύση της δεν φάνηκε ιδιαίτερα ισχυρή.
- Η εξοικείωση με τις βασικές θεωρίες, δυιστικές (όπως του Πλάτωνα και του Ντεκάρτ), μονιστικές (βλ. ιδεαλισμός, Θεματική Ενότητα 4/Θεματικό Πεδίο ΣΤ, υλισμός, φυσικαλισμός), θεωρία διπλής όψευς, λειτουργισμός κ.ά.
- Η αναγνώριση του ανοιχτού χαρακτήρα που έχουν πάντα οι φιλοσοφικές-μεταφυσικές απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα. Όπως και η αναφορά στη συμβολή της σύγχρονης γνωσιοεπιστήμης στο πρόβλημα των σχέσεων νου/εγκεφάλου.

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Kim J., *Η Φιλοσοφία του νου*, μτφ. Ε. Μανωλακάκη, Αθήνα: Leader Books, 2005.

Κιτσόπουλος Θ., *Εγκέφαλος, γλώσσα, νους*, Αθήνα: Στιγμή, 2002.

Πλάτων, «Η αλληγορία του σπηλαίου» (*Πολιτεία* 514a-520e), *Φαίδων* [για την αθανασία της ψυχής].

Putnam H., *Το νόημα και οι αισθήσεις: διερεύνηση των δυνάμεων του ανθρώπινου νου*, μτφ. Κ. Παγωνδιώτης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2010.

Searle J., *Νους, εγκέφαλος και επιστήμη*, μτφ. Κ. Χατζηκυριάκου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999.

Warburton N., *Φιλοσοφία: τα βασικά*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Αρσενίδης, 2010, σσ. 200-229 (ο νους).

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Wachowski A. & L., *The Matrix* (ταινία, 1999) [θρίλερ δράσης, επιστημονική φαντασία].

Scott R., *Blade Runner* (ταινία, 1982) [επιστημονική φαντασία, μελλοντολογική, ανθρώπινα αντίγραφα, πρόβλημα σχέσεων νου και σώματος, “replicants”].

3. Ελεύθερη βούληση – ντετερμινισμός

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Στόχος είναι να εξοικειωθούν οι μαθητές/τριες με τις λύσεις στο ερώτημα αν είμαστε ελεύθεροι, μαθαίνοντας τις απαντήσεις των ντετερμινιστών, των ελευθεροκρατών και των συμβιβαστών.
- Για την πληρέστερη κατανόηση των θεωριών, σκόπιμο είναι να επιχειρεί η ερμηνεία μιας ανθρώπινης πράξης με τους όρους των τριών απαντήσεων και να προκληθεί συζήτηση. Έμφαση πρέπει να δοθεί στη συσχέτιση της ελευθερίας ή του ντετερμινισμού με την ηθική υπευθυνότητα, τόσο στο ηθικό όσο και στο νομικό επίπεδο.
- Το πρόβλημα της ύπαρξης ελευθερίας της βούλησης είναι ένα μεταφυσικό πρόβλημα, αλλά πρέπει να παρουσιαστεί και η άμεση σχέση του με την ηθική πράξη και την ψυχολογία της (Θεματικές Ενότητες 2 και 6/Θεματικό Πεδίο Β).

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Honderich T., *Πόσο ελεύθερος είσαι; Το ζήτημα της αιτιοκρατίας*, μτφ. Ε. Τσίτσα, Αθήνα: Ιωλκός, 2007.

Κατσάρος Β., *Είμαστε ελεύθεροι; Τα πορίσματα των σύγχρονων νευροεπιστημών*, Αθήνα: Διάυλος, 2008.

Ρωμανός Κ., *Ο εγκέφαλος και ο νους του: μια λογική διερεύνηση του υλικού προσδιορισμού της βούλησης*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2001.

Σαργέντης Κ., *Το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης*, Αθήνα: Νήσος, 2012.

Διαδικτυακές πηγές

Churchland P., «Έχουμε ελεύθερη βούληση;», *Το Βήμα*:

<http://www.tovima.gr/science/article/?aid=178242>.

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Άλλεν Γ., *Match Point* (2005) [ο ρόλος της τύχης στη ζωή μας και οι ηθικές μας επιλογές – Γιατί να είναι κανείς ηθικός;].

Βιρβιδάκης Στ., «Ο ηθικός σκεπτικισμός του Woody Allen: από το *Απιστίες και Αμαρτίες* στο *Matchpoint*», *Περιοδικό Cogito* 9 (2009), σσ. 26-32.

4. Ζητήματα προσωπικής ταυτότητας

A. ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

- Η προβληματική για το ζήτημα της προσωπικής ταυτότητας περιλαμβάνει τις έννοιες της ύπαρξης, της εξατομίκευσης, της μνήμης, του χρόνου, της αυτοσυνειδησίας –οι οποίες πρέπει να διασαφηνιστούν.
- Εκτός από φιλοσοφικά κείμενα, μπορούν να αξιοποιηθούν λογοτεχνικά κείμενα, όπου η πρωτοπρόσωπη αφήγηση συγκροτεί με άλλον τρόπο την ταυτότητα ενός ατόμου.
- Το πρόβλημα της προσωπικής ταυτότητας μπορεί να συσχετισθεί και με το πρόβλημα της σχέσης ψυχής/νου και σώματος (Θεματική Ενότητα 1/Θεματικό Πεδίο Ζ).

B. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Βιβλιογραφικές πηγές

Ferry L. & J. Didier V., *Τι είναι ο άνθρωπος; Η βιολογία συνομιλεί με τη φιλοσοφία*, μτφ. Α. Καραστάθη & Φ. Σιατίτσας, Αθήνα: Κριτική, 2005.

Μπαρτσίδης Μ. (επιμ.), *Διατομικότητα: κείμενα για μια οντολογία της σχέσης*, Αθήνα: Νήσος, 2014.

Περιοδικό *Cogito*, τεύχος 4 (2006), αφιέρωμα «Φυσική και Τεχνητή Νοημοσύνη».

Φιλοσοφικές αφορμήσεις από τις τέχνες

Verhoeven P., *Ολική επαναφορά* (1990) [επιστημονική φαντασία, θρίλερ, αλλαγή ταυτότητας, επανάσταση].

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ Ζ

A. Εισαγωγικά ερωτήματα

Για να καταλάβουμε το εύρος και το βάθος του πεδίου της μεταφυσικής, μπορούμε να παραθέσουμε εισαγωγικά ερωτήματα όπως τα παρακάτω:

- ◆ Μπορεί ο άνθρωπος να δημιουργήσει μια εικόνα του εαυτού του;
- ◆ Μπορεί η ύλη να σκεφτεί;
- ◆ Μπορεί ο άνθρωπος να ζήσει χωρίς αγάπη;
- ◆ Μπορεί ο άνθρωπος χωρίς κοινωνική επαφή να παραμείνει άνθρωπος; Τι συμβαίνει σε περιόδους αναγκαστικού εγκλεισμού, απομόνωσης;
- ◆ Μπορώ να καταλάβω τους άλλους ανθρώπους
- ◆ Μπορώ να δω ό,τι βλέπουν οι άλλοι;
- ◆ Μπορεί ο ίδιος ο άνθρωπος να γνωρίσει τον εαυτό του, λειτουργώντας ως κριτικός φίλος του;
- ◆ Γιατί δεν μπορούν να μιλήσουν τα άλλα ζώα; Έχουν πολιτισμό τα άλλα ζώα;
- ◆ Τα άλλα ζώα ζουν μόνο στο παρόν –έχουν μέλλον;
- ◆ Οι άνθρωποι χρειάζονται το μέλλον;
- ◆ Μπορούμε να ζήσουμε χωρίς ελπίδα;
- ◆ Χρειάζονται οι άνθρωποι τη μνήμη;
- ◆ Η θνησιμότητα είναι βάρος ή ευλογία;
- ◆ Μπορεί ένα εγώ να υπάρξει χωρίς σώμα;
- ◆ Είναι ο άνθρωπος το τέλος της εξέλιξης;
- ◆ Είναι η τεχνική για τον άνθρωπο ευλογία ή κατάρα;

B. Θέματα για σύντομες γραπτές ή/και προφορικές ασκήσεις (ατομικές ή ομαδικές)

1. Φανταστείτε έναν κόσμο στον οποίο δεν θα υπήρχαν εικόνες ή λέξεις. Ποιες συνέπειες θα είχε για την ανθρώπινη ζωή;
2. Φανταστείτε τη ζωή των ανθρώπων πριν από 2.000 χρόνια.
3. Φανταστείτε ότι οι άνθρωποι θα είναι αθάνατοι. Περιγράψτε την ανθρώπινη ζωή και το αίσθημά τους για τη ζωή.
4. Φανταστείτε ότι θα ανακαλύψετε ότι όλοι οι συνάνθρωποί σας έχουν γίνει μηχανές. Ποιες συνέπειες θα είχε η ανακάλυψη αυτή για τις πράξεις, την αυτοσυνείδηση και το μέλλον σας;

Γ. Θέματα για συζήτηση/συγγραφή δοκιμίου

1. Το κινέζικο δωμάτιο του Τζον Σιρλ είναι κατάλληλο για να ανακαλύψουν οι μαθητές/-τριες το πρόβλημα των σχέσεων σώματος και ψυχής ή να συζητήσουν το πρόβλημα της αυτοσυνείδησης της τεχνητής νοημοσύνης.
2. Το νοητικό πείραμα του «μύλου» στον Λάιμπνιτς (*Μοναδολογία*, παράγραφος 17).
3. Διαβάστε προσεκτικά τις ενότητες «Πλάτων»:
http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=4
και «Αριστοτέλης»:
http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=5 και γράψτε ένα κείμενο απαντώντας στα εξής:
  - α) Ποια είναι η θέση του Πλάτωνα για τη σχέση ψυχής-σώματος;
  - β) Ποια είναι η θέση του Αριστοτέλη για τη σχέση ψυχής-σώματος;
  - γ) Να συγκρίνετε τις δύο θεωρήσεις. Ποια εκφράζει σαφέστερα δυιστική τοποθέτηση;
4. Να συζητήσετε την άποψη του Ρενέ Ντεκάρτ για την ψυχή και να διατυπώσετε τα συμπεράσματά σας λαμβάνοντας υπόψη και τις κριτικές παρατηρήσεις του άρθρου:
http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=9.
5. Συζητήστε το απόσπασμα του Ντοστογιέφσκι «αν δεν υπάρχει θεός, όλα επιτρέπονται».
6. Θα μπορέσουν οι υπολογιστές να σκεφτούν κάποτε σαν άνθρωποι; Επισκεφτείτε την ιστοσελίδα:
<http://www.filosofia.gr/forum/viewtopic.php?t=2450> και, αφού δείτε τις σχετικές απόψεις/συζητήσεις στο forum, να διατυπώσετε τη δική σας άποψη.
7. Βρείτε βιβλία ή ταινίες που αναφέρονται στην τεχνητή νοημοσύνη εδώ:
<http://www.openscience.gr/el/videos>
η επιστήμη σε εικόνες, και παρουσιάστε δύο από αυτά.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΘΕΙ ΓΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. «Η Φιλοσοφία αποσκοπεί στην αναζήτηση των γενικών νόμων της πραγματικότητας. Η Φιλοσοφία διακρίνεται από τις ειδικές επιστήμες και, ταυτόχρονα, είναι επιστημονική, για πολλούς λόγους: έχει ένα συγκεκριμένο αντικείμενο: προσπαθεί να εξαγάγει και να διατυπώσει τους νόμους αυτού του αντικειμένου, χρησιμοποιεί τις μεθόδους των επιστημών, ή τουλάχιστον, όσες είναι εφαρμόσιμες στην περιοχή της, έχει ένα συγκροτημένο σώμα από γνώσεις' έχει μια ιστορία, όπως οι επιστήμες (...) η Φιλοσοφία μπορεί να υποστεί τη δοκιμασία της πράξης (...) Αλλά αν η Φιλοσοφία είναι ποιοτικά διαφορετική από τις επιστήμες, την ίδια στιγμή βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με αυτές».

Μπιτσάκης Ευ., *Διαλεκτική και νεώτερη φυσική*. Δαίδαλος-Ζαχαρόπουλος, 2001, Αθήνα σ. 344

2. http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=4.
3. http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=5.
4. http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=9.
5. http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showcomments&id=1140725869&archive=&start_from=&ucat=1&&page_num=11.
6. <http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A8%CF%85%CF%87%CE%AE>.
7. http://www.kosmologia.gr/theory3_cosmology/part_1.htm («ιδεαλισμός-υλισμός»).
8. <http://www.filosofia.gr/forum/viewtopic.php?t=2450>.
9. <http://www.openscience.gr/el/videos>.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΤΑΞΗ

Ενδεικτικά παραδείγματα

Οι προτεινόμενες τεχνικές μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία διάγνωσης και επανατροφοδότησης της μαθησιακής διαδικασίας, αλλά και για λόγους βαθμολόγησης.

1. Αξιολόγηση υποβάθρου

Πολύ σημαντική διαδικασία στην αρχή κάθε Θεματικού Πεδίου ή/και Θεματικής Ενότητας είναι να μάθουμε τι γνωρίζουν οι μαθητές/-τριές μας σχετικά με αυτό το οποίο πρόκειται να διδαχθούν. Αυτό μπορεί να γίνει με ερωτήσεις ανοιχτού τύπου (γραπτές ή προφορικές) ή ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής ή και τα δύο. Στη συνέχεια μπορούμε να ζητήσουμε από τους/τις μαθητές/-τριες να αναζητήσουν τις σωστές απαντήσεις και αυτές να συζητηθούν στο επόμενο μάθημα.

Ενδεικτικά παραδείγματα

A. Για το Θεματικό Πεδίο A

1. Τι σημαίνει, κατά τη γνώμη σας, ο όρος Φιλοσοφία;
2. Πιστεύετε ότι ο όρος Φιλοσοφία έχει την ίδια σημασία σε διαφορετικές εποχές;
3. Γνωρίζετε κάποιο φιλοσοφικό ερώτημα-πρόβλημα;
4. Είναι ή Φιλοσοφία επιστήμη ή όχι;
5. Ποια είναι η θέση της Φιλοσοφίας στη ζωή των ανθρώπων σήμερα;
6. Ποια η θέση των φιλοσόφων σήμερα στην κοινωνία και στα κοινωνικά ζητήματα;

B. Για το Θεματικό Πεδίο B

1. Τι σημαίνει ο όρος *Ηθική Φιλοσοφία*;
2. Πιστεύετε ότι στην ηθική υπάρχουν ή πρέπει να υπάρχουν κοινά, αντικειμενικά κριτήρια;
3. Γνωρίζετε ότι ηθική είναι κλάδος της Φιλοσοφίας, που διαφοροποιείται από τη θρησκευτική ηθική;
4. Ποια, κατά τη γνώμη σας, η επικαιρότητα της Ηθικής Φιλοσοφίας;
5. Γνωρίζετε κάποιο ηθικό ερώτημα-πρόβλημα;
6. Ενδιαφέρεται, κατά τη γνώμη σας, ο σύγχρονος άνθρωπος για τα ηθικά ζητήματα;
7. Μήπως έχετε παρακολουθήσει κάποια κινηματογραφική ταινία με θέμα κάποιο ηθικό δίλημμα;

Γ. Για το Θεματικό Πεδίο ΣΤ

1. Τι σημαίνει ο όρος *γνωσιολογία*;
2. Πώς μπορούμε να γνωρίσουμε;
3. Τι μπορούμε να γνωρίσουμε;
4. Πώς ορίζετε τη γνώση;
5. Ποιες, κατά τη γνώμη σας, είναι οι δυνατότητες του ανθρώπου να γνωρίσει;
6. Έχουν όλοι οι άνθρωποι τις ίδιες δυνατότητες για γνώση;

Δ. Για το Θεματικό Πεδίο Ζ

1. Τι σημαίνει ο όρος *μεταφυσική*;
2. Γνωρίζετε ότι η μεταφυσική είναι κλάδος της Φιλοσοφίας, που διαφοροποιείται από τη θεολογική μεταφυσική;
3. Ποια, κατά τη γνώμη σας, η επικαιρότητα της φιλοσοφικής μεταφυσικής;

4. Γνωρίζετε κάποιο μεταφυσικό ερώτημα-πρόβλημα;
5. Ενδιαφέρεται, κατά τη γνώμη σας, ο σύγχρονος άνθρωπος για τα μεταφυσικά ζητήματα;
6. Τι θα απαντούσατε στο ερώτημα, «Τι είναι ψυχή;», «Τι είναι σώμα;»
7. Τι θα απαντούσατε στο ερώτημα «Ποιος είμαι;»
8. Τι γνωρίζετε για την τεχνητή νοημοσύνη;

2. Το τεστ ολιγόλεπτης εξέτασης

Ενδεικτικά παραδείγματα

A. Για το Θεματικό Πεδίο A

1. Ποια είναι η άποψή σας για το έργο και τις λειτουργίες της Φιλοσοφίας;
2. Ποια βασική διαφορά εντοπίζεται ανάμεσα στη Φιλοσοφία, την τέχνη και τη θρησκεία;
3. Είναι τελικά η Φιλοσοφία επιστήμη ή όχι;

B. Για το Θεματικό Πεδίο B

1. Υπάρχουν κοινά κριτήρια για την εκτίμηση μιας ηθικής πράξης;
2. Γιατί να είναι κανείς ηθικός;
3. Ποια επίκαιρα προβλήματα απασχολούν σήμερα την εφαρμοσμένη ηθική;
4. Ποια ηθική θεωρία θα θεωρούσατε καταλληλότερη για να προσεγγίσετε ένα επίκαιρο ηθικό δίλημμα;

Γ. Για το Θεματικό Πεδίο Γ

1. Τι είναι η πολιτική και ο πολιτικός;
2. Ποια είναι η σημασία της οργανωμένης κοινωνίας και της ύπαρξης των θεσμών;
3. Πώς η πολιτική Φιλοσοφία κατανοεί τους όρους πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες;
4. Ποιες διαστάσεις έχει ο όρος πολιτική ανυπακοή σήμερα;
5. Ποια η συμβολή της πολιτικής Φιλοσοφίας στην καταπολέμηση των κοινωνικών διακρίσεων;

ΤΥΠΟΙ ΤΕΣΤ ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ

1. Τεστ Πολλαπλής επιλογής

Για το Θεματικό Πεδίο Α

Να αντιστοιχίσετε τις λέξεις της μιας στήλης με τις λέξεις της άλλης.

Α΄	Β΄
1. Γνωσιολογία	α. Ωφελιμισμός
2. Μεταφυσική ή οντολογία	β. Φασισμός
3. Ηθική	γ. Λογοκρισία
4. Πολιτική Φιλοσοφία	δ. Δυισμός
5. Αισθητική	ε. Ορθή σκέψη
6. Λογική	στ. Ορθολογισμός

2. Σωστό-λάθος

Για το Θεματικό Πεδίο Δ

Να χαρακτηρίσετε τις ακόλουθες προτάσεις ως προς την ορθότητά τους, γράφοντας τη λέξη «σωστό» ή «λάθος» δίπλα στον αριθμό που αντιστοιχεί στην κάθε πρόταση. Αιτιολογήστε την επιλογή σας.

1. Η διάκριση ανάμεσα στη δραστηριότητα ενός τεχνίτη και ενός καλλιτέχνη υπήρχε στην αρχαιότητα.
2. Η τέχνη είναι η πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας.
3. Η τέχνη εξυπηρετεί πρακτικές ανάγκες της καθημερινής ζωής.
4. Το βασικό θέμα της σύγχρονης τέχνης είναι ο υπερβατικός κόσμος.
5. Υπάρχουν υπερχρονικά και οικουμενικά κριτήρια του «ωραίου».

3. Ερωτήσεις κρίσεως

Για το Θεματικό Πεδίο Α

1. Πώς πιστεύετε ότι το έργο των φιλοσόφων συμβάλλει στην ανάπτυξη της ανθρώπινης σκέψης;
2. «Αυτό που δίνει σ' έναν άνθρωπο την αξία του δεν είναι η αλήθεια που κατέχει ή που νομίζει ότι κατέχει, αλλά η ειλικρινής προσπάθεια που έχει καταβάλει για να προσπελάσει την αλήθεια» (Gotthold Ephraim Lessing). Πιστεύετε ότι οι φιλόσοφοι πράττουν κατ' αυτόν τον τρόπο;
3. «Η αξία μιας Φιλοσοφίας εκτιμάται από την αντοχή της στον χρόνο. Αντοχή στον χρόνο, δηλαδή συνεχιζόμενη επικαιρότητα, δεν σημαίνει όμως οπωσδήποτε ενασχόληση με τα ίδια ακριβώς ερωτήματα, στα οποία επιχειρούν να απαντήσουν όσοι φιλοσοφούν σήμερα, και μάλιστα με την ίδια ακριβώς μορφή. Επίκαιρη παραμένει μια Φιλοσοφία που συλλαμβάνει τη δυναμική της εποχής της και όταν ακόμη από τη διατύπωσή της μέχρι σήμερα έχουν μεταβληθεί ορισμένα στοιχεία της αρχικής πραγματικότητας ή έχει αλλοιωθεί η αλληλουχία τους» (Adorno Th., *Σε τι χρησιμεύει ακόμη η φιλοσοφία;*, μτφ. Π. Σούρλας, Αθήνα: Έρασμος, 1975). Να συζητήσετε στην τάξη το ζήτημα της επικαιρότητας της Φιλοσοφίας. Στη συνέχεια να καταγράψετε επίκαιρα ερωτήματα/προβλήματα που κατά τη γνώμη σας πρέπει να απασχολούν τους φιλοσόφους.

B. το Θεματικό Πεδίο ΣΤ

1. Είναι ο σκεπτικισμός απέναντι στη γνώση μια δημιουργική στάση στον χώρο της γνωσιολογίας;
2. «Η γνωσιοθεωρία δεν επιδιώκει να δώσει απάντηση στο ερώτημα πώς οι άνθρωποι συλλέγουν γνώση ή ό,τι άλλο θεωρείται γνώση, αλλά στο ερώτημα πώς οι άνθρωποι μπορούν να φτάσουν σε αιτιολογημένη γνώση». Τι σημαίνει «αιτιολογημένη γνώση»; Γιατί η γνώση πρέπει να είναι αιτιολογημένη; Πιστεύετε ότι οι γνωσιολογικές θεωρίες που έχετε διδαχθεί εξασφαλίζουν τη βεβαιότητα για την ορθή αιτιολόγηση των πεποιθήσεών μας;
3. «Έργο των αισθήσεων είναι να σχηματίζουν εποπτείες' έργο του νου να σκέπτεται. Σκέπτομαι θα πει συνενώνω παραστάσεις σε μια συνείδηση. Αυτή η συνένωση γίνεται ή μόνον σχετικά προς το υποκείμενο και τότε είναι τυχαία και υποκειμενική, ή γίνεται απόλυτα και τότε είναι αναγκαία και αντικειμενική. Η συνένωση των παραστάσεων σε μια συνείδηση είναι η κρίση. Σκέπτομαι θα πει λοιπόν: κρίνω, ή ανάγω παραστάσεις σε κρίσεις» (Καντ Ιμ., *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική*, μτφ. Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα: Δωδώνη, 2013). Αφού μελετήσετε το απόσπασμα του Καντ να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις.
  - α) Ποιος είναι ο ρόλος των αισθήσεων και ο ρόλος του νου στη δημιουργία της σκέψης;
  - β) Τι σημαίνει η σκέψη για τον Καντ;
  - γ) Πώς αποδεικνύεται ο συνθετικός-κριτικός χαρακτήρας της καντιανής Φιλοσοφίας;

4. Ερωτήσεις γνώσης-κατανόησης**A. Για το Θεματικό Πεδίο Α**

1. Πώς η Φιλοσοφία διακρίνεται από τις άλλες πνευματικές δραστηριότητες;
2. Ποια είναι η αξία ανάδειξης και διατύπωσης ενός φιλοσοφικού ερωτήματος;
3. Ποια είναι η βασική διαφορά ανάμεσα: α) στην τέχνη και στη Φιλοσοφία, β) στη Θεολογία και στη Φιλοσοφία;
4. Ποιοι είναι οι κύριοι κλάδοι της Φιλοσοφίας;
5. Ποια είναι η μορφή ενός φιλοσοφικού επιχειρήματος;
6. Ποια είναι τα κριτήρια διάκρισης του έγκυρου από το ορθό επιχείρημα;
7. Ποια είναι η στάση του Φιλοσόφου μέσα στην κοινωνία;

B. Για το Θεματικό Πεδίο Β

1. Ποιο είναι το περιεχόμενο της ηθικής Φιλοσοφίας;
2. Να αναφέρετε δύο ερωτήματα της ηθικής Φιλοσοφίας.
3. Πώς ορίζεται ο υποκειμενισμός ως ρεύμα της ηθικής Φιλοσοφίας;
4. Να αποδώσετε σύντομα τις βασικές αρχές της αριστοτελικής ηθικής.
5. Ποια η σημασία των αρετών στην αριστοτελική ηθική;
6. Ποια είναι η βασική αρχή της ωφελμιστικής ηθικής;
7. Να αναλύσετε την καντιανή αρχή της κατηγορικής προσταγής.
8. Τι εξασφαλίζει σύμφωνα με τον Καντ ο ηθικός νόμος;
9. Ποια είναι η πρώτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής;
10. Ποιο είναι το περιεχόμενο της δεύτερης κατηγορικής προσταγής;
11. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της ηθικής στάσης ζωής;

12. Να αναφέρετε δυο επίκαιρα προβλήματα που απασχολούν το πεδίο της εφαρμοσμένης ηθικής.

Γ. Για το Θεματικό Πεδίο Ε

1. Ποια είναι τα βασικά ερωτήματα που απασχολούν τη Φιλοσοφία των Επιστημών;
2. Ποια είναι τα επίκαιρα ερωτήματα που απασχολούν τη Φιλοσοφία των Επιστημών;
3. Τι ονομάζουμε επιστημονική γνώση;
4. Κατά πόσο η επιστημονική γνώση μπορεί να είναι το πρότυπο της γνώσης;
5. Πώς ορίζεται η επιστημονική θεωρία;
6. Τι σημαίνει όρος «επαληθευσιμότητα»;
7. Τι σημαίνει ο όρος «διαψευσιμότητα»;
8. Ποια είναι η έννοια της επιστημονικής μεθόδου;
9. Πως ορίζεται ο όρος «επαγωγισμός»;
10. Ποια είναι η «διάγνωση» του Κουν για τη φύση της επιστήμης;
11. Ποια είναι η έννοια του «παραδείγματος» στον Κουν;
12. Πως ορίζεται η τεχνολογία;
13. Ποια είναι η σχέση Φιλοσοφίας και τεχνολογίας;
14. Τι σημαίνει η έννοια της επιστημονικής προόδου;
15. Να αναφέρεται δύο επίκαιρα ζητήματα που σχετίζονται με τη σύγχρονη επιστημονική έρευνα.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ**1. Δραστηριότητες για το σπίτι**

Τα τεστ ή ερωτήσεις σύντομης ανάπτυξης ή ερωτήσεις κρίσεως υπό τη μορφή φύλλου εργασίας για το σπίτι επιτρέπουν στους/στις μαθητές/-τριες να δουλέψουν με τον δικό τους ρυθμό, να έχουν πρόσβαση σε πηγές και πληροφοριακό υλικό και να παρουσιάσουν ένα μέρος αυτού του υλικού στην τάξη.

2. Δραστηριότητες με ανοιχτά βιβλία

Μπορούμε να επιτρέπουμε τους/τις μαθητές/-τριες να έχουν μαζί τους μια σελίδα σημειώσεων ή έργα φιλοσόφων για την εξέταση, ως επί το πλείστον, ερωτήσεων κρίσης ή ελεύθερης ανάπτυξης δοκιμιακού τύπου.

3. Ομαδικές εργασίες

Μπορούν να δοθούν στους/στις μαθητές/-τριες ομαδικές εργασίες κυρίως σε επίκαιρα ζητήματα πολιτικά, ηθικά, κοινωνικά, επιστημονικά, είτε με τη μορφή φιλοσοφικών προβλημάτων ώστε να ζητείται η διερεύνηση ή η επίλυσή τους, είτε υπό τη μορφή πρότζεκτ να ζητείται από τους/τις μαθητές/-τριες η συσχετίσή τους με άλλα σχολικά μαθήματα (Νεοελληνική Λογοτεχνία, Γλώσσα, Ιστορία, Θρησκευτικά, Φυσική, Βιολογία, Μαθηματικά).

Ειδικότερα για τις δημιουργικές εργασίες

1. Γενικές αρχές

Αν και ο φιλοσοφικός στοχασμός είναι, κατά βάση, μια μονήρης διαδικασία, στο πλαίσιο του μαθήματος της Φιλοσοφίας μπορούν να αξιοποιηθούν εργαλεία και μέθοδοι που ενθαρρύνουν τη δυνατότητα της ομαδικής ενασχόλησης. Η ομαδικότητα, άλλωστε, ενισχύει την κουλτούρα του διαλόγου, της αντιπαράθεσης επιχειρημάτων και της σύνθεσης απόψεων. Γι' αυτό, οι δημιουργικές εργασίες/δράσεις που προτείνονται δεν είναι μόνον ατομικές, αλλά και ομαδικές, και, επιπλέον, σε κάποιες από αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν και οι σωκρατικές τεχνικές διαλόγου για την εξαγωγή συμπεράσματος.

Τα ερωτήματα στα οποία θα κληθούν να απαντήσουν οι μαθητές/-τριες σε αυτές τις εργασίες καλό είναι να μην οδηγούν σε μία και μοναδική απάντηση, αλλά, μέσω αυτών, να επιβεβαιώνεται ο ανοιχτός χαρακτήρας της Φιλοσοφίας και η αντίληψη ότι οι προβληματισμοί που προκύπτουν στο πλαίσιο της δεν καταλήγουν σε μία και μοναδική αλήθεια. Έτσι, οι μαθητές/-τριες ενθαρρύνονται να διερευνήσουν ελεύθερα το εκάστοτε θέμα, δίχως τον φόβο ότι μπορεί να παρεκκλίνουν από την ορθή απάντηση. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε και αλλού, οι μαθητές/-τριες πρέπει να μάθουν να παίζουν το «φιλοσοφικό παιχνίδι» και όχι να βρίσκουν τη σωστή απάντηση, την οποία έχει διατυπώσει ένας μεγάλος φιλόσοφος.

Επιπλέον, πρέπει να αξιοποιηθεί η περιέργεια των μαθητών/-τριών για ζητήματα που εκκινούν από την καθημερινή τους εμπειρία και εμπλέκονται με τα φιλοσοφικά ζητήματα και οι εκπαιδευτικοί να ασκηθούν να αναπτύσσουν στρατηγικές μάθησης οι οποίες θα προσδιορίζονται με βάση τις συγκεκριμένες πρωτεύουσες μαθητικές απορίες. Αυτές οι απορίες, που πηγάζουν από την πραγματικότητα των ίδιων των μαθητών/-τριών, μπορούν να λειτουργήσουν ως αφορμή για την έναρξη μιας φιλοσοφικής συζήτησης, αλλά και ως ο ίδιος ο πυρήνας της συζήτησης. Επιπλέον, αυτές οι εργασίες/δραστηριότητες που προτείνονται συμβάλλουν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, καλλιεργούν την κριτική ικανότητα, βοηθούν στην εξωστρέφεια και στην επικοινωνιακή ελευθερία και προάγουν την αυτενέργεια.

Προτείνεται, λοιπόν, μια σειρά δημιουργικών εργασιών/δράσεων (που μπορούν να υλοποιηθούν είτε μέσα στη σχολική τάξη είτε στο σπίτι), οι οποίες είναι απολύτως ενδεικτικές και, ως εκ τούτου, δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα. Ενθαρρύνουμε τους/τις εκπαιδευτικούς να αξιοποιήσουν τη φαντασία και την εμπειρία τους για τον σχεδιασμό δικών τους εργασιών/δράσεων και διδακτικών σεναρίων.

2. Ενδεικτικές προτάσεις για δημιουργικές εργασίες/δράσεις

Ανάθεση ομαδικών εργασιών

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αναθέτουν ομαδικές εργασίες στους/στις μαθητές/-τριες, οι οποίες θα περιλαμβάνουν τα στάδια: α) της επιλογής του θέματος, β) της έρευνας (στο εργαστήριο πληροφορικής ή στο σπίτι), γ) της επεξεργασίας κατά τη διάρκεια της διδακτικής ώρας, δ) της παρουσίασης στην τάξη.

Ειδικά τα κεφάλαια της Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας προσφέρουν πολλές δυνατότητες για ανάθεση ομαδικών εργασιών. Αυτές οι εργασίες δεν πρέπει να αποσκοπούν στην κάλυψη ενός συγκεκριμένου μέρους της ύλης, αλλά στην ανάδειξη των προβληματισμών και των πιθανών θέσεων των μαθητών/-τριών επί των θεμάτων που εξετάζονται.

Μελέτη σημαντικών λογοτεχνικών έργων με φιλοσοφικό ενδιαφέρον

Αναζήτηση λογοτεχνικών κειμένων (αποσπασμάτων διηγημάτων, μυθιστορημάτων, ποιημάτων ή και θεατρικών έργων) τα οποία μπορούν να μελετηθούν από μαθητές/-τριες με σκοπό την ανάδειξη φιλοσοφικών στοιχείων, και προσεγγίσεων φιλοσοφικών ερωτημάτων που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια και θα συζητηθούν στην τάξη. Στην περίπτωση εξέτασης θεατρικών έργων θα προταθεί και η παρακολούθηση αντίστοιχων παραστάσεων, η συζήτηση της ιδιαιτερότητας της θεατρικής τέχνης.

Παρακολούθηση κινηματογραφικών ταινιών, παρουσίαση και συζήτηση

Η παρακολούθηση ταινιών μπορεί να αξιοποιηθεί καλύτερα στην εκπαιδευτική διαδικασία, αν υπάρχουν εξ αρχής κάποια ερωτήματα, για τα οποία πρέπει να προβληματιστούν και να τα συζητήσουν κατόπιν οι μαθητές/-τριες στην τάξη.

Επισκέψεις σε μουσεία και σε εκθέσεις καλλιτεχνικών έργων

Για την καλύτερη κατανόηση της σημασίας της καλλιτεχνικής δημιουργίας και την εξοικείωση με τη φιλοσοφική προβληματική που αφορά τις εικαστικές τέχνες, μπορεί να οργανωθεί η επίσκεψη σε αρχαιολογικά και άλλα μουσεία και εκθέσεις ζωγραφικής, γλυπτικής και φωτογραφίας από τους μαθητές/-τριες. Στη συνέχεια, θα συζητηθούν προβλήματα ερμηνείας και αξιολόγησης συγκεκριμένων έργων μέσα στην τάξη κατά την εξέταση της θεματικής της αισθητικής και της φιλοσοφίας της τέχνης και όχι μόνο.

Φιλοσοφικό παιχνίδι ρόλων:

Οι μαθητές/-τριες παίζουν τον ρόλο φιλοσόφων και λογομαχούν ή συζητούν για ένα θέμα. Οι Θεματικές Ενότητες που παρουσιάζουν αντίπαλες θεωρίες είναι ιδανικές γι' αυτό το παιχνίδι/εργασία. Για παράδειγμα, όταν παρουσιάζονται γνωσιολογικές θεωρίες (ορθολογισμός-εμπειρισμός κλπ.), μπορεί να τεθεί ένα ερώτημα από τον/την εκπαιδευτικό στο οποίο θα κληθούν οι μαθητές/-τριες να απαντήσουν (π.χ. να απαντήσουν, αναλαμβάνοντας τον ρόλο ενός εμπειριστή ή ενός ορθολογιστή φιλοσόφου, για το «αν έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίσουμε τις ιδιότητες του θρανίου μας»).

Ρητορικά παιχνίδια

Μπορούν να αξιοποιηθούν τα διάφορα είδη αγωνισμάτων ρητορικού λόγου και αντιλογίας, όπως είναι οι διττοί λόγοι (*debates*), ο αυθόρμητος και ο προτρεπτικός λόγος για την επεξεργασία διάφορων φιλοσοφικών θεμάτων. Μετά το τέλος της άσκησης πρέπει να ακολουθεί συζήτηση στην ολομέλεια, προκειμένου οι μαθητές/-τριες να απομακρυνθούν από τον ρόλο ή τη θέση που υποστήριζαν κατά τη διάρκεια αυτού του παιχνιδιού και να μπορέσουν έτσι να συζητήσουν αδογμάτιστα για το εκάστοτε θέμα.

Προετοιμασία για συμμετοχή σε σχετικούς μαθητικούς διαγωνισμούς

Τα τελευταία χρόνια διεξάγονται διάφοροι μαθητικοί αγώνες, οι οποίοι σχετίζονται άμεσα και με τη Φιλοσοφία. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τους αγώνες Επιχειρηματολογίας-Αντιλογίας του Υπουργείου Παιδείας, τον Μαθητικό Διαγωνισμό Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών, αλλά και τον Πανελλήνιο Μαθητικό Διαγωνισμό για τη Βιοηθική που οργανώνεται από την Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να οργανώσουν ομάδες και να ενεργοποιήσουν τους/τις μαθητές/-τριες στο πλαίσιο του μαθήματος.

Ενδεικτικό διδακτικό σενάριο

Σημειώνεται ότι το σενάριο που παρουσιάζεται πιο κάτω, σκοπίμως δεν είναι πλήρως αναπτυγμένο (δεν παρατίθενται τα Φύλλα Εργασίας). Επειδή ακριβώς προτείνεται ως ενδεικτικό, κρίθηκε σκόπιμο να παραμείνει ευέλικτο και προσαρμόσιμο στις ανάγκες κάθε σχολικής τάξης. Έτσι, οι στόχοι μπορούν να επιτευχθούν με ποικίλες δραστηριότητες, από τις οποίες έχουν επιλεγεί εδώ ορισμένες, κυρίως δραστηριότητες που σχετίζονται και εξαρτώνται από την διερεύνηση και τη μελέτη στοχευμένου διαδικτυακού υλικού. Σε αυτό το σενάριο παραβλέπονται –χωρίς, ωστόσο, να αγνοούνται, εφόσον οι συνθήκες επιτρέπουν την επίτευξή τους– στόχοι που σχετίζονται με τον ψηφιακό και τον κριτικό γραμματισμό, καθώς εστιάζει στην παρουσίαση μέρους του διαθέσιμου υλικού για ένα ζήτημα το οποίο: α) έως τώρα δεν περιλαμβανόταν στη διδασκόμενη φιλοσοφική ύλη, β) επιλέχθηκε για να αναδειχθεί ο πρακτικός και βιωματικός προσανατολισμός του παρόντος ΠΣ και γ) επιλέχθηκε για να τονιστεί η ανάγκη συγκρότησης εντός της σχολικής τάξης μιας κοινότητας φιλοσοφικής έρευνας και συζήτησης.

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου

Ας γνωρίσουμε τη βιοηθική

Τάξη στην οποία απευθύνεται

Β΄ Γ.Ε.Λ.

Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες

Φιλοσοφία, Βιολογία, Θρησκευτικά, Κοινωνικές Επιστήμες

Συμβατότητα με το Πρόγραμμα Σπουδών

Εκπαιδευτικό σενάριο που έχει εφαρμοστεί σε τάξη στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος της Φιλοσοφίας Β΄ Γ.Ε.Λ.

Διδακτική Ενότητα

Θεματικό Πεδίο Β / Θεματική Ενότητα 7: Ζητήματα ζωής και θανάτου.

Λεξιλόγιο

Ηθική, Βιοηθική, ευθανασία, άμβλωση, πειραματόζωα

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Θεωρητικό πλαίσιο

Οι μαθητές/-τριες πολλές φορές αδυνατούν να αντιληφθούν τη σύνδεση και τη χρησιμότητα των γνωστικών αντικειμένων με την καθημερινότητά τους. Ειδικά η Φιλοσοφία φαντάζει πολύ αφηρημένη και θεωρείται δύσκολο να συνδεθεί ακόμα και με άλλα γνωστικά αντικείμενα. Η Ηθική Φιλοσοφία, και ακόμα περισσότερο η Βιοηθική, είναι το ιδανικό πεδίο για να διαλυθεί αυτή η παρανόηση. Επιπλέον, υπάρχει η αντίληψη ότι για τα βιοηθικά ζητήματα οφείλουν να διατυπώνουν τις απόψεις τους μόνον οι επιστήμονες των επιστημών της ζωής και οι φιλόσοφοι, ενώ οι πολίτες πρέπει απλώς να ακολουθούν αυτές τις οδηγίες.

Το σενάριο αυτό σχεδιάστηκε με σκοπό να υπονομεύσει αυτήν την άποψη. Οι μαθητές/-τριες καλούνται να ερευνήσουν και να ανακαλύψουν μόνοι/-ες τους τις πτυχές των επιμέρους προβλημάτων. Επιπλέον, καλούνται να συνεργαστούν και να καταλήξουν σε αποφάσεις αναφορικά με τα ζητήματα που τίθενται.

Διδακτικοί στόχοι*Σε επίπεδο γνώσεων*

Οι μαθητές/-τριες:

- Να εξοικειωθούν με βασικές έννοιες της βιοηθικής,
- Να αναφέρουν τα βασικά βιοηθικά ερωτήματα.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/-τριες να είναι σε θέση:

- Να συνδέουν τη Φιλοσοφία με προβλήματα της καθημερινής ζωής και να επιχειρούν μέσω αυτής να τα επιλύσουν,
- Να προσδιορίζουν και να περιγράφουν βιοηθικά προβλήματα,
- Να συζητούν και να αξιολογούν τις θέσεις των διαφόρων πλευρών, σε σχέση με τα βιοηθικά προβλήματα,
- Να επιχειρηματολογούν για τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα προβλήματα πρέπει να επιλύονται.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/-τριες:

- Να διαμορφώσουν ένα προσωπικό πλαίσιο αξιών σε σχέση με τα βιοηθικά προβλήματα.

Προαπαιτούμενες γνώσεις/δεξιότητες

Χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών. Αξιοποίηση λογισμικού παρουσίασης.

Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

1. Ευρετική-ανακαλυπτική
2. Ομαδοσυνεργατική
3. Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/-τριες εργάζονται χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους/τις ίδιους/-ες τους/τις μαθητές/-τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Προϋπόθεση είναι η διαθεσιμότητα του εργαστηρίου πληροφορικής, με σύνδεση στο διαδίκτυο, και ένας υπολογιστής για κάθε σταθμό εργασίας.

Εκτιμώμενη διάρκεια

6 διδακτικές ώρες

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ**Περιγραφή**

Οι μαθητές/-τριες, με την αξιοποίηση κατάλληλα διαμορφωμένων φύλλων εργασίας, ανακαλύπτουν την έννοια της βιοηθικής και, κατόπιν, χωρισμένοι/-ες σε ομάδες επιλέγουν ένα θέμα από το συγκεκριμένο φιλοσοφικό πεδίο και το συζητούν αξιοποιώντας και πληροφορίες που αντλούν από έντυπο και ψηφιακό υλικό.

Στάδια υλοποίησης**Α΄ Φάση:** Αφόρμηση και πρώτη παρουσίαση του νέου υλικού (1^η-2^η διδακτική ώρα)

Ο/Η εκπαιδευτικός δίνει στους/στις μαθητές/-τριες ένα Φύλλο Εργασίας. Στην πρώτη σελίδα του Φύλλου Εργασίας υπάρχουν διάφορα φιλοσοφικά ερωτήματα από όλα τα πεδία της Φιλοσοφίας

(οντολογία, γνωσιολογία, ηθική, αισθητική, πολιτική, λογική), ενώ στη δεύτερη σελίδα ερωτήματα από διάφορους κλάδους της εφαρμοσμένης φιλοσοφίας (περιβαλλοντική ηθική, βιοηθική, επιχειρησιακή ηθική, ηθική των ρομπότ, κ.ά.). Στην αρχή οι μαθητές/-τριες πρέπει να απαντήσουν στην πρώτη σελίδα. Βάσει όσων έχουν συζητηθεί στα προηγούμενα μαθήματα, δεν αναμένεται να αντιμετωπίσουν πολλές δυσκολίες. Όταν κληθούν, όμως, να απαντήσουν στη δεύτερη σελίδα, η δυσκολία είναι αναμενόμενη. Έτσι, ο/η εκπαιδευτικός θα έχει την ευκαιρία να συζητήσει μαζί τους για τους διάφορους κλάδους της εφαρμοσμένης ηθικής και να εστιάσει στα βιοηθικά ζητήματα. Αμέσως μετά, ζητά από τους/τις μαθητές/-τριες να σκεφτούν κάποια ερωτήματα που αφορούν το πεδίο της Βιοηθικής και τα οποία συζητούν στην Ολομέλεια.

Β' Φάση (3^η-4^η διδακτική ώρα)

1. Γενική εισαγωγή-Ορισμοί της Βιοηθικής.
2. Σύντομη παρουσίαση του ιστότοπου της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής (<http://www.bioethics.gr/>).
Συζήτηση για το περιεχόμενο του ιστότοπου (επιμέρους ζητήματα που εξετάζονται), καθώς και για τη δομή και την οργάνωση του υλικού.
3. Η τάξη χωρίζεται σε τέσσερις ομάδες. Ο/Η διδάσκων/-ουσα προτείνει στις ομάδες να επιλέξουν μεταξύ τεσσάρων θεμάτων: α) ευθανασία, β) άμβλωση, γ) πειραματόζωα και δ) κλωνοποίηση. Ο/Η εκπαιδευτικός δίνει συγκεκριμένα ερωτήματα στους/στις μαθητές/-τριες για τα θέματα τα οποία επεξεργάζονται, προκειμένου να τα παρουσιάσουν. Σημειώνεται ότι τα ερωτήματα πρέπει να αναδεικνύουν τη φιλοσοφική διάσταση των συγκεκριμένων θεμάτων. Οι ομάδες αναζητούν υλικό στο διαδίκτυο, συγκροτούν τα επιχειρήματά τους και οργανώνουν την παρουσίασή τους σε όποια μορφή επιθυμούν και με όποιο ψηφιακό εργαλείο εκτιμούν ότι είναι το καταλληλότερο.

Ο/η εκπαιδευτικός προτείνει στις ομάδες:

α) ευθανασία

- να αναζητήσουν πληροφορίες από τον ιστότοπο της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και να διαβάσουν το σχετικό κεφάλαιο του ειδικού βιβλίου για τα σχολεία (http://www.bioethics.gr/images/pdf/Booklet_for_schools_final.pdf),
- να διαβάσουν την περίληψη ή να δουν αποσπάσματα ή ολόκληρη την ταινία *Η Θάλασσα μέσα μου* (Mar adentro, 2004),
- να μελετήσουν σύντομο φιλοσοφικό άρθρο για την ευθανασία: http://www.filosofia.gr/thematafilosofias.php?subaction=showfull&id=1117214902&archive=&start_from=&ucat=1&.

β) άμβλωση

- να αναζητήσουν πληροφορίες για την παρουσίαση της εργασίας τους από τον ιστότοπο της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και να διαβάσουν το ειδικό κεφάλαιο του βιβλίου για τα σχολεία (http://www.bioethics.gr/images/pdf/Booklet_for_schools_final.pdf),
- να μάθουν το νομικό πλαίσιο που ισχύει στην Ελλάδα για την άμβλωση: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ygeia/nomos-4600-2019-phek-43a-9-3-2019.html>,
- να διαβάσουν άρθρα του ημερήσιου τύπου, σχετικά με τις πρόσφατες αλλαγές στη νομοθεσία περί αμβλώσεων στην Πολωνία και τις συνακόλουθες αντιδράσεις:
- <https://www.kathimerini.gr/world/561127813/polonia-to-syntagmatiko-dikastirio-apofasizei-gia-ti-schedon-katholiki-apagoreysi-ton-ektroseon/>,
και https://www.avgi.gr/diethni/369925_i-polonia-epistrefei-sto-mesaiona.

γ) πειραματόζωα

- να διαβάσουν την ελληνική νομοθεσία για τα ζώα εργαστηρίου:
<http://www.bioethics.gr/index.php/el/dikaio/nomothesia/144-zwa-ergasthriou>
- να μελετήσουν άρθρο του εβδομαδιαίου τύπου για τον ηθικό προβληματισμό της χρήσης πειραματόζωων:
https://www.efsyn.gr/nisides/emeis-ki-ayta/181019_tapeiramata-se-zonta-zoa-kala-kratoyn
- να μελετήσουν άρθρο του ημερήσιου τύπου για διαρροή οπτικού υλικού από γερμανικό εργαστήριο που χρησιμοποιεί πειραματόζωα:
<https://www.news247.gr/kosmos/maimoydakia-oyrliazoyn-pono-diarkeia-peiramaton-germaniko-ergastirio.7517142.html>
- να ενημερωθούν για τα επιχειρήματα κατά της χρήσης πειραματόζωων από την Πανελλήνια Φιλοζωική και Περιβαλλοντική Ομοσπονδία:
<https://www.zoosos.gr/peiramatozoa-o-skopos-agiazei-ta-mesa/#axzz6ghrUCoLP>
- να διαβάσουν τα comics του Αρκά με τίτλο *Πειραματόζωα* και να τα χρησιμοποιήσουν για να σχολιάσουν τα ζητήματα που θέλει να καυτηριάσει ο καλλιτέχνης.

δ) κλωνοποίηση

- να διαβάσουν την ελληνική νομοθεσία για την κλωνοποίηση:
<http://www.bioethics.gr/index.php/dikaio/nomothesia/140-klonopoihsh>
- να δουν παρουσίαση του εκπαιδευτικού Ι. Π. Αμπελά για την ιστορία και τις ηθικο-φιλοσοφικές διαστάσεις της κλωνοποίησης
<https://www.slideshare.net/akis71/ss-10726178>
- να μελετήσουν άρθρο του καθηγητή φιλοσοφίας του δικαίου Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου για τη βιοηθική και την κλωνοποίηση:
<https://www.google.gr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj17MGLrNDtAhWl6uAKHQ62DbA4FBAWMAB6BAGDEAI&url=https%3A%2F%2Fcore.ac.uk%2Fdownload%2Fpdf%2F61177577.pdf&usq=AOvVaw2UEQe5Oc154r4iz5oUar1M>

Γ' Φάση (5-6^η διδακτική ώρα)

Οι ομάδες παρουσιάζουν τις εργασίες τους στην τάξη. Ο/Η εκπαιδευτικός πρέπει να:

- προσπαθεί να κάνει τις λιγότερες δυνατές παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων,
- ενθαρρύνει τη συζήτηση, τη διασταύρωση των απόψεων και τη διατύπωση προσωπικών θέσεων από τους/τις μαθητές/-τριες μετά το τέλος των παρουσιάσεων,
- συντονίζει τη συζήτηση στο τέλος των παρουσιάσεων,
- συμβάλλει στη διασαφήνιση σκοτεινών σημείων των παρουσιάσεων,
- παρεμβαίνει, όταν διατυπώνονται λανθασμένες (από επιστημονική άποψη) θέσεις και ρατσιστικές απόψεις.

Δ. ΕΠΕΚΤΑΣΗ/ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Από τον/την εκπαιδευτικό ή από τους/τις μαθητές/-τριες μπορούν να επιλεγούν άλλα θέματα προς συζήτηση από το ίδιο φιλοσοφικό πεδίο ή, εναλλακτικά, μπορεί να διερευνηθεί ένα θέμα από όλες τις ομάδες και να ακολουθήσει ανταλλαγή επιχειρημάτων στην ολομέλεια ή να οργανωθεί αγώνας αντιπαράθεση (*debate*).

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλαχιώτης, Στ. Ν., *Βιοηθική: αναφορά στους γενετικούς και τεχνολογικούς νεοτερισμούς*, Αθήνα: Λιβάνης-«Ν. Σύνορα», 2011.
- Βιδάλης Τ. & Μολλάκη Β., *Τι ξέρω για τη Βιοηθική. Για να ενημερωθείς, να προβληματιστείς και να αποφασίσεις*, Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2018.
- Childress J. F., *Public Bioethics, Principles and Morals*, Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Καραγεωργάκης Στ., *Ζώα. Στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*, Αθήνα: Ευτοπία, 2019.
- Καραγεωργάκης Στ., «Πειραματισμός σε μη ανθρώπινα ζώα. Ενστάσεις και προβληματισμοί», στο: Λυδάκη Ά. (επιμ.), *Ο Άνθρωπος και τα Άλλα Ζώα*, Αθήνα: Παπαζήση, 2019, σσ. 177-183.
- Kuhse H., Schüklenk U. & Singer P. (eds.) *Bioethics. An Anthology*, Oxford: Blackwell, 2015.
- Πρωτοπαπαδάκης Ευ., *Κλωνοποίηση και Βιοηθική. Κλωνοποίηση ανθρώπων και δικαιώματα*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2013.
- Χωριανοπούλου Μ., *Βιοηθική και Δικαιώματα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2018.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Βιβλιογραφία (επιλογή μελετών)

Γενικά έργα ιστορίας της Φιλοσοφίας

- ♦ *Βιβλία συνοπτικά και προσιτά, γραμμένα για το ευρύ κοινό*
 Delius C. κ.ά., *Ιστορία της φιλοσοφίας: από την αρχαιότητα έως σήμερα*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 2006.
 Droit R.-P., *Το βιβλίο της φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Παρλαλόγλου, Αθήνα: Ψυχογιός, 2009.
 Gottlieb A., *Το όνειρο της λογικής: η ιστορία της φιλοσοφίας από τους Έλληνες μέχρι την Αναγέννηση*, μτφ. Ει. Ραζή, Αθήνα: Ενάλιος, 2004.
 Magee B., *Η περιπέτεια της φιλοσοφίας*, μτφ. Π. Μπουρλάκης, Αθήνα: Σαββάλας, 2005.
 Warburton N., *Μικρή ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Πατάκης, 2012.
- ♦ *Σύντομα κεφάλαια για σημαντικούς φιλοσόφους*
 Dagognet Fr., *Οι μεγάλοι φιλόσοφοι και η φιλοσοφία τους: Πλάτωνας, Αριστοτέλης, Στωικοί, Επικούρειοι, Ντεκάρτ, Σπινόζα, Λάιμπνιτς, Λοκ, Κοντιγιάκ, Ντιντερό, Χιουμ, Καντ, Χέγκελ, Μαρξ, Νίτσε, Κοντ, Μπερζόν, Μπασσελάρ, Χάιντεγκερ, Σαρτρ*, μτφ. Μ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Μελά-νι, 2008.
 Zimmer R., *Η νέα πύλη των φιλοσόφων: ένα κλειδί για την κατανόηση των κλασικών έργων της φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Λαγουδάκου, Αθήνα: Διόπτρα, 2019.
 _____, *Η πύλη των φιλοσόφων: ένα επιμορφωτικό ταξίδι στον κόσμο της φιλοσοφίας*, μτφ. Στ. Μπεκιάρη, Αθήνα: Κονιδάρης, 2006.
- ♦ *Για περαιτέρω διάβασμα, υπάρχουν τα πιο απαιτητικά*
 Encyclopédie de la Pléiade. *Ιστορία της φιλοσοφίας: 1. Η καντιανή επανάσταση, 2. 19^{ος} αιώνας, 3. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας, 4. 20^{ος} αιώνας*, μτφ. συλλογικό, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1978-82 (και ανατυπώσεις).
 Kenny A. (επιμ.), *Ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας*, μτφ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Νεφέλη, 2005.
 Σατελέ Φρ. (επιμ.), *Η φιλοσοφία: Α' Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη, Β' Από τον Γαλιλαίο ως τον Ζ. Ζ. Ρουσσώ, Γ' Από τον Καντ ως τον Χούσερλ, Δ' Ο εικοστός αιώνας*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1989-1990.

Αρχαία Φιλοσοφία

- ♦ *ΓΕΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ*
 Anpas J., *Αρχαία φιλοσοφία. Μια σύντομη εισαγωγή*, μτφ. Γ. Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2016.
 Barker E., *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα: ο Πλάτων και οι καταβολές του*, μτφ. Κ. Κολιόπουλος, Αθήνα: Ποιότητα, 2007.
 Gigon O., *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1991.
 Guthrie, W.K.C., *Οι Έλληνες φιλόσοφοι από το Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, μτφ. Α. Σακελλαρίου, Αθήνα: Παπαδήμας, 1987.

- Hadot P., *Τι είναι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, μτφ. Άντα Κλαμπατσέα, Αθήνα: Ίνδικτος, 2002.
- Irwin T., *Η κλασική σκέψη*, μτφ. Γ. Βογιατζής, Αθήνα: Πολύτροπον, 2005.
- Καϊμάκης Π., *Φιλοσοφία και μουσική: η μουσική στους Πυθαγόρειους, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Πλωτίνο*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005.
- Κάλφας Β. & Ζωγραφίδης Γ., *Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2006.
- Κουλουμπαρίτσης Λ., *Ιστορία της αρχαίας και μεσαιωνικής φιλοσοφίας: 1. Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Ευγενία Γραμματικοπούλου, Αθήνα: Εξάντας, 2008.
- Nestle, W., *Από τον μύθο στον λόγο: η εξέλιξη της ελληνικής σκέψης από τον Όμηρο ως τη σοφιστική και τον Σωκράτη*, 2 τόμοι, μτφ. Ά. Γεωργίου. Αθήνα: Γνώση, 1999.
- Thompson, G., *Η αρχαία ελληνική κοινωνία: οι πρώτοι φιλόσοφοι*, μτφ. Τ. Χρηστίδης, Αθήνα: Κέδρος, 1990.
- Vegetti M., *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: Τραυλός, 2000.
- Vernant, J.P., *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Στ. Γεωργούδη, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993.
- _____, *Οι απαρχές της ελληνικής σκέψης*, μτφ. Ε. Κακοσαίου, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.
- ♦ *Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*
- Αξελός, Κ., *Ο Ηράκλειτος και η φιλοσοφία*, μτφ. Δ. Δημητριάδης, Αθήνα: Εξάντας, 1974 [και ανατυπώσεις].
- Cartledge, P., *Δημόκριτος και ατομικιστική πολιτική*, μτφ. Λ. Θεοδωρίδου, Αθήνα: Ενάλιος, 2001.
- Federigo, E. & M. Mazzioti, *Οι θεωρίες του Δημοκρίτου του Αβδηρίτη*, μτφ. Α. Α. Παπαϊωάννου, Ξάνθη: Διεθνές Δημοκρίτειο Ίδρυμα, 1982.
- Θανασάς, Π., *Ο πρώτος «δεύτερος πλους»: είναι και κόσμος στο ποίημα του Παρμενίδη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1998.
- Καην, C., *Ο Αναξίμανδρος και οι απαρχές της ελληνικής κοσμολογίας*, μτφ. Ν. Γιανναδάκης, Αθήνα: Πολύτυπο, 1982.
- Kingsley, P., *Αρχαία φιλοσοφία, μυστήρια και μαγεία: ο Εμπεδοκλής και η Πυθαγόρεια παράδοση*, μτφ. Φ. Τερζάκης, Θεσσαλονίκη: Αρχέτυπο, 2001.
- Kirk G. S., Raven J. E. & Schofield M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφ. Δ. Κούρτοβικ, 3η έκδ., Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2006 (1988).
- Kirk, G., *Ηράκλειτος. Τα κοσμολογικά αποσπάσματα*, μτφ. Ν. Γιανναδάκης, Αθήνα: Πολύτυπο, 1985.
- Long, A. A. (επιμ.), *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι: συναγωγή συστατικών μελετημάτων*, μτφ. Θ. Νικολαΐδης & Τ. Τυφλόπουλος, Αθήνα: Παπαδήμας, 2005.
- Μουρελάτος, Φ.-Α., *Οδοί της γνώσης και της πλάνης: λόγος και εικόνα στον Παρμενίδη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
- Osborne C., *Προσωκρατική φιλοσοφία*, μτφ. Α.-Σ. Αντωνίου, Αθήνα: Το Βήμα/Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Rorger, K. R., *Ο κόσμος του Παρμενίδη: δοκίμια για τον προσωκρατικό Διαφωτισμό*, μτφ. Κ. Πετρόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2002.
- Τζαβάρας, Ι., *Η ποίηση του Εμπεδοκλή*, Αθήνα: Δωδώνη, 1988.
- _____, *Το ποίημα του Παρμενίδη*, Αθήνα: Δόμος, 1980.

♦ Σωκράτης και σοφιστική

- Gigon O., *Σωκράτης: η εικόνα του στην ποίηση και την ιστορία*, μτφ. Ά. Γεωργίου, Αθήνα: Γνώση, 1995.
- Gottlieb A., *Σωκράτης: ο μάρτυρας της φιλοσοφίας*, μτφ. Μ. Σκάρα, Αθήνα: Ενάλιος, 2001.
- Guthrie W. K. C., *Ο Σωκράτης*, μτφ. Τ. Νικολαΐδης, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.
- _____, *Οι σοφιστές*, μτφ. Δ. Τσεκουράκης, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2003 (1989).
- Hadot P., *Σωκράτους εγκώμιον*, μτφ. Α. Μιχαήλ, Αθήνα: Εξάντας, 2002.
- Kerferd G. B., *Η σοφιστική κίνηση*, μτφ. Π. Φαναράς, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1986.
- Κύρκος Β., *Αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, Αθήνα: Παπαδήμας, 1992.
- Romilly J. de, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφ. Φ. Κακριδής, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1994.
- Σάντας Γ., *Σωκράτης: φιλοσοφία στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα.*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- Stone, I., *Η δίκη του Σωκράτη*, μτφ. Σ. Ταμβάκη, Αθήνα: Λιβάνης-«Νέα Σύνορα», 1996.
- Vlastos G., *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφ. Π. Καλλιγιάς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1999 (1993).

♦ Πλάτων

- Ανδρόνικος Μ., *Ο Πλάτων και η τέχνη*, Αθήνα: Νεφέλη, 1986.
- Annas J., *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, μτφ. Χ. Γραμμένου, Αθήνα: Καλέντης, 2006.
- Bormann K., *Πλάτων*, μτφ. Ι. Γ. Καλογεράκος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2006.
- Derrida J. F., *Πλάτωνος φαρμακεία*, μτφ. Χ. Γ. Λάζος, Αθήνα: Άγρα, 1990.
- Δεσποτόπουλος Κ., *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1980.
- Δημητρίου Κ. Ν., *Ο πλατωνικός μύθος*, Αθήνα: Πορεία, 2008.
- Field, G., *Ο Πλάτων και η εποχή του*, μτφ. Α. Σακελλαρίου, Αθήνα: Γρηγόρης, 2000.
- Gottfried M., *Πλάτων*, μτφ. Φ. Πρεβεδούρου & Β. Παπαδή, Αθήνα: Πλέθρον, 1991.
- Hunter R., *Το Συμπόσιον του Πλάτωνα*, μτφ. Δ. Κουκουζικά, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2007.
- Jaenière A., *Πλάτων: Η ζωή και το έργο του*, μτφ. Σ. Βλοντάκης, Αθήνα: Παπαδήμας, 1995.
- Καστοριάδης Κ., *Ο Πολιτικός του Πλάτωνα*, μτφ. Ζ. Καστοριάδη, Αθήνα: Πόλις, 2001.
- Κογρέ Α., *Φιλοσοφία και πολιτεία: εισαγωγή στην ανάγνωση του Πλάτωνα*, μτφ. Λ. Κασίμη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1990.
- Μπάλλα Χ., *Πλατωνική πειθώ: από τη ρητορική στην πολιτική*, Αθήνα: Πόλις, 1997.
- Pappas N., *Πολιτεία του Πλάτωνα: ένας οδηγός ανάγνωσης*, μτφ. Δ. Παπαγιαννάκος, Αθήνα: Οκτώ, 2013.
- Szlezák T.A., *Πώς να διαβάσουμε τον Πλάτωνα*, μτφ. Π. Κοτζιά, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2004.
- Taylor A. E., *Πλάτων: Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1992.
- Vlastos G., *Πλατωνικές μελέτες*, μτφ. Ι. Αρζόγλου, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1994.
- White N. P., *Ο Πλάτων για τη γνώση και την πραγματικότητα*, μτφ. Χ. Γραμμένου, Αθήνα: Gutenberg, 2012.
- Wilamowitz-Moellendorff U. von, *Πλάτων. Η ζωή και το έργο του: τα χρόνια της σοφίας*, μτφ. Ξ. Αρμύρος, Αθήνα: Κάκτος, 2006.
- Williams B., *Πλάτων: η επινόηση της φιλοσοφίας*, μτφ. Μ. Σκάρα, Αθήνα: Ενάλιος, 2001.

- ♦ **Αριστοτέλης**
 Adler M.J., *Ο Αριστοτέλης για όλους*, μτφ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Αθήνα: Παπαδήμας, 1996.
 Brun J., *Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο*, μτφ. Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1999.
 Cauquelin A., *Αριστοτέλης. Η ζωή και το έργο του*, μτφ. Σ. Βλοντάκης, Αθήνα: Παπαδήμας, 1996.
 During I., *Ο Αριστοτέλης*, μτφ. Π. Κοτζιά-Παντελή & Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, 2 τόμοι, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1991-94.
 Grube G. M. A., *Ο Αριστοτέλης για την ποίηση και το ύφος*, μτφ. Γ.Δ. Χρυσάφης, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1995.
 Κόντος Π., *Η αριστοτελική ηθική και οντολογία*, Αθήνα: Κριτική, 2000.
 Kullmann W., *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφ. Α. Ρεγκάκος, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1996.
 Ross D., *Αριστοτέλης*, μτφ. Μ. Μητσού, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1993.
 Σκαλτσάς Θ., *Ο χρυσούς αιών της αρετής. Αριστοτελική ηθική*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993.
 Wolff F., *Ο Αριστοτέλης και η πολιτική*, μτφ. Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1995.
- ♦ **Ελληνιστική φιλοσοφία**
 Brun J., *Ο στωικισμός*, μτφ. Σ. Βασιλείου, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 2007 (1965).
 Δαράκη Μ., *Μία θρησκευτικότητα χωρίς θεό: ο άνθρωπος και η φύση στους Στωικούς της αρχαίας Αθήνας*, Αθήνα: Σύναγμα, 2001.
 Duhot J.-J., *Ο Επίκτητος και η στωική σοφία*, μτφ. Δ. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Ενάλιος, 2009.
 Edelstein L. *Ο στωικός σοφός*, μτφ. Ρ. Μπέρκνερ, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν 2002.
 Exelman M., *61 μαθήματα καθημερινής ζωής από τους Στωικούς*, μτφ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Πατάκης, 2014.
 Festugière A.-J., *Ο Επίκουρος και οι θεοί του*, μτφ. Ρ. Μπέρκνερ, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 1999.
 Gourinat J.B., *Οι Στωικοί για την ψυχή*, μτφ. Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1999.
 Θεοδωρίδης Χ., *Επίκουρος: η αληθινή όψη του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα, 1954 [και ανατυπώσεις].
 Ιεροδιακόνου Κ. (επιμ.), *Θέματα στωικής φιλοσοφίας*, Περιοδικό *Δευκαλίων* 15/1 (1997).
 Κούρφαλη Χρ., *Η στωική τέχνη του βίου*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2013.
 Long A.A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία: στωικοί, επικούρειοι, σκεπτικοί*, μτφ. Σ. Δημόπουλος & Μ. Δραγώνα-Μονάχου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2012 (1987).
 Nussbaum M., *Η θεραπεία της επιθυμίας: θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*, μτφ. συλλογικό, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2015.
 Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία: ο αρχαίος σκεπτικισμός*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 1996.
 _____, *Η πρόκληση των σκεπτικών*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2002.
 Πρωτοπαπά-Μαρνέλη Μ., *Στωικοί, η επιστήμη της ρητορικής*, μτφ. Κ.Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα: Σμίλη, 2005.
 Schofield, M. *Η στωική ιδέα της πόλης*, μτφ. Χ. Μπάλλα, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1997.
 Sharples R.W., *Στωικοί, Επικούρειοι και Σκεπτικοί*, μτφ. Μ. Λυπουρλή, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2002.
 Τσούνα Β., *Γνώση, ηδονή, ευδαιμονία*, μτφ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Εκκρεμές, 2013.
- ♦ **Φιλοσοφία της ύστερης αρχαιότητας**
 Armstrong A. H., *Πλωτίνος*, μτφ. Ν. Παπαδάκης, Αθήνα: Ενάλιος, 2006.
 Βιζυηνός Γ., *Η φιλοσοφία του καλού παρά Πλωτίνω*, Αθήνα: Αρμός, 1995.
 Dodds E.R., *Εθνικοί και χριστιανοί σε μια εποχή αγωνίας. Όψεις της θρησκευτικής εμπειρίας από τον Μάρκο Αυρήλιο ως τον Μ. Κωνσταντίνο*, μτφ. Κ. Αντύπας, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1995.

- Hadot P., *Πλωτίνος ή Η απλότητα του βλέμματος*, μτφ. Ευδοξία Δελλή, Αθήνα: Αρμός, 2007.
- Lloyd A.C., *Οι ύστεροι νεοπλατωνικοί*, μτφ. Ν. Παπαδάκης & Μ. Κόφφα, Αθήνα: Ενάλιος, 2006.
- Merlan P., *Η ελληνική φιλοσοφία από τον Πλάτωνα έως τον Πλωτίνο*, μτφ. Σ. Παπαϊωάννου, Αθήνα: Ενάλιος, 2006.
- Πελεγρίνης Θ., *Νεοπλατωνισμός: το λυκόφως της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011.
- Rappe Sarah, *Μελετώντας τον νεοπλατωνισμό: η ουσία των πραγμάτων στα κείμενα των Πλωτίνου, Πρόκλου και Δαμάσκιου*, μτφ. Ν. Παπαδάκης & Μ. Κόφφα, Αθήνα: Ενάλιος, 2005.
- Sorabji R. (επιμ.), *Φιλόπονος και η απόρριψη της αριστοτελικής επιστήμης*, μτφ. Χ. Μπάλλα, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2006.
- Wallis R.T., *Νεοπλατωνισμός*, μτφ. Γ. Σταματέλλος, Θεσσαλονίκη: Αρχέτυπο, 2002.

Βυζαντινή και μεσαιωνική Φιλοσοφία

- ♦ *Ελληνική πατερική και βυζαντινή φιλοσοφία*

Δημητρακόπουλος Γ. Α., *Νικολάου Καβάσιλα «Κατά Πύρρωνος»*. Πλατωνικός φιλοσκεπτικισμός και αριστοτελικός αντισκεπτικισμός στη βυζαντινή διανόηση του 14^{ου} αιώνα, Αθήνα: Παρουσία, 1999.

Ζωγραφίδης Γ., *Βυζαντινή φιλοσοφία της εικόνας: μια ανάγνωση του Ιωάννη Δαμασκηνού*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Hunger H., *Βυζαντινή λογοτεχνία: η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, μτφ. Λ. Μπενάκης κ.ά., Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1991.

Lemerle P., *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1981.

Ματσούκας Ν., *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας, με παράρτημα το σχολαστικισμό του δυτικού Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1998.

Μόσχος Δ., *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός*; Αθήνα: Παρουσία, 1998.

Μπαρτζελιώτης Λ., *Η κριτική του Αριστοτέλους παρά Πλήθωνι ως έκφρασις του αντιαριστοτελισμού κατά τον Ιε' αι.*, Αθήνα: Ίδρυμα Ερεύνης και Εκδόσεως Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, 1980.

Μπενάκης Λ., *Βυζαντινή φιλοσοφία: κείμενα και μελέτες*, 1-2, Αθήνα: Παρουσία, 2002, 2013.

Τατάκης Β., *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μτφ. Ε. Καλπουρτζή, Αθήνα: Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 1977.

_____, *Η ελληνική πατερική και βυζαντινή φιλοσοφία*, μτφ. Κ. Ιωαννίδης, Αθήνα: Αρμός, 2000.

Τερέζης Χ., *Η θέση της ελληνικής φιλοσοφίας στην Ορθόδοξη Ανατολή. Σπουδή στον Άγ. Γρηγόριο Παλαμά*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1995.

Wilson N. G., *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μτφ. Ν. Κονομής, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1991.
- ♦ *Λατινική και αραβική φιλοσοφία*

Alessio Fr., *Ιστορία της μεσαιωνικής φιλοσοφίας*, μτφ. Α. Μεσσάρη & Γ. Καρούζος, Αθήνα: Τραυλός, 2007.

Corpleston, Fr., *Ιστορία της Μεσαιωνικής φιλοσοφίας*, μτφ. Γ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα: Gutenberg, 2020.

Ζιάκας Γ., *Τα ελληνικά γράμματα και ο Αριστοτέλης στην αραβική παράδοση*, Αθήνα: Άγρα, 2007.

Luscombe D., *Η μεσαιωνική σκέψη*, μτφ. Χ. Γεμελιάρης, Αθήνα: Πολύτροπον, 2007.

Μεσαιωνική φιλοσοφία [συλλογή μελετών], Αθήνα: Παρουσία, 2000.

Νεότερη Φιλοσοφία

♦ Γενικές ιστορίες

Alessio Fr., *Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας*, μτφ. Θ. Θυμιοπούλου, Αθήνα: Τραυλός, 2012.

Besnier J.-M., *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας: φυσιογνωμίες και έργα*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Καστανιώτης, 2001.

♦ Ορθολογισμός-εμπειρισμός

Ayers M., *Τζον Λοκ*, μτφ. Ε. Ραζή, Αθήνα: Ενάλιος, 2001.

Balibar E., *Ο Σπινόζα και η πολιτική*, μτφ. Ά. Στυλιανού, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1996.

Βώκος Γ., *Η γραφομηχανή: εισαγωγή στις Σκέψεις του Πασκάλ*, Αθήνα: Νήσος, 1997.

Cottingham J., *Φιλοσοφία της επιστήμης: οι ορθολογιστές*, μτφ. Σ. Τσούρτη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2003.

Deleuze G., *Εμπειρισμός και υποκειμενικότητα. Δοκίμιο για την ανθρώπινη φύση κατά τον Χιουμ*, μτφ. Π. Πούλος, Αθήνα: Ολκός, 1995.

Deleuze G., *Σπινόζα. Πρακτική φιλοσοφία*, μτφ. Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα: Νήσος, 1993.

Μορό Π.-Φ., *Χομπς: φιλοσοφία, επιστήμη, θρησκεία*, μτφ. Ν. Μουντζούρογλου, Αθήνα: Πατάκης, 2001.

Ντεγκρεμόν Ρ., *Ο Μπέρκλεϋ και η ιδέα της φύσης*, μτφ. Κλ. Μιτσοτάκη, Αθήνα: Πατάκης, 2001.

Πατέλλη Ι., *Η φιλοσοφία του Hobbes. Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1995.

Πολιτικές του Ορθολογισμού: δέκα μελέτες για τον Καρτέσιο. Περιοδικό Αξιολογικά, ειδικό τεύχος 1, Αθήνα: Εξάντας, 1999.

Quinton A., *Χιουμ*, μτφ. Ι. Σταροπούλου, Αθήνα: Ενάλιος, 2005.

Scruton R., *Σπινόζα*, μτφ. Λ. Θεοδωρίδου, Αθήνα: Ενάλιος, 2002.

Τσακυράκης Σ., *Οι καταβολές του συνταγματικού φιλελευθερισμού στο έργο των Hobbes και Locke*, Αθήνα: Σάκκουλας, 1992.

Woolhouse R.S., *Φιλοσοφία της επιστήμης: οι εμπειριστές*, μτφ. Σ. Τσούρτη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2003.

♦ Διαφωτισμός

Berlin I., *Τρεις κριτικοί του Διαφωτισμού: Vico, Hamann, Herder*, μτφ. Γ. Μερτίκας, Αθήνα: Κριτική, 2002.

Cassirer E., *Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού*, μτφ. Α. Φωσβίνκελ, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2013.

Hampson N., *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μτφ. Δ. Γ. Μπεχλικούδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1995.

Κονδύλης Π., *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, 2 τόμοι, Αθήνα: Θεμέλιο, 1998.

Σκουτερόπουλος Ν. Μ. (επιμ.), *Τι είναι διαφωτισμός;*, Αθήνα: Κριτική, 1989.

Starobinski J., *Ζαν-Ζακ Ρουσό: η διαφάνεια και το εμπόδιο*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2005.

♦ Καντ και γερμανικός ιδεαλισμός

Αποστολοπούλου, Γ. (επιμ.), *Ιστορία και υποκειμενικότητα στη φιλοσοφία του Χέγκελ*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1995.

Arendt H., *Η πολιτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφ. Β. Ρωμανός, Αθήνα: Νήσος, 2008.

- Βινσεντί Λ., *Αγωγή και ελευθερία: Καντ και Φίχτε*, μτφ. Γ. Πρελορέντζος, Αθήνα: Πατάκης, 1997.
- Cassirer E., *Καντ: η ζωή και το έργο του*, μτφ. Σ. Γερογιωργάκης, Αθήνα: Ίνδικτος, 2001.
- Γιανναράς Α., *Κεφάλαια από τη θεωρητική φιλοσοφία του Καντ*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1976.
- Guyer P., *Καντ*, μτφ. Γ. Μαραγκός, Αθήνα: Gutenberg, 2013.
- Καβουλάκος Κ. (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: πρακτικός Λόγος και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.
- Κόντος Π., *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005.
- Λέβιτ Κ., *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε*, μτφ. Γ. Αποστολοπούλου, 2 τόμοι, Αθήνα: Γνώση 1987.
- Lefebvre J.-P. & Macherey P., *Ο Έγκελς και η κοινωνία*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1998.
- Ντελέζ Ζ., *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ*, μτφ. Ε. Περδικούρη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2000.
- Ritter J., *Ο Έγκελς και η γαλλική επανάσταση*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1998.
- Παπαϊωάννου Κ., *Χέγκελ*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1992.
- Walker R., *Καντ*, μτφ. Λ. Θεοδωρίδου, Αθήνα: Ενάλιος, 2002.
- Φαράκλας Γ., *Γνωσιοθεωρία και μέθοδος στον Έγκελς*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2000.
- Χένριχ Ν., *Μεταξύ Καντ και Χέγκελ. Διαλέξεις για τον γερμανικό ιδεαλισμό*, μτφ. Θ. Δρίτσας, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018.
- ♦ *Η φιλοσοφία του 19^{ου} αιώνα*

Balibar E., *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφ. Ά. Στυλιανού, Αθήνα: Νήσος, 1999.

Berlin I., *Καρλ Μαρξ: η ζωή και η εποχή του*, μτφ. Γ. Ν. Μερτίκας, Αθήνα: Scripta, 1998.

Deleuze G., *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*, μτφ. Γ. Σπανός, Αθήνα: Πλέθρον, 2002.

Eagleton T., *Μαρξ*, μτφ. Α. Κοσμά, Αθήνα: Ενάλιος, 2002.

Gadamer H.-G. κ.ά., *Για τον Νίτσε*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Ίνδικτος, 2003.

Gillespie M.A., *Ο μηδενισμός πριν από τον Νίτσε*, μτφ. Γ. Μερτίκας, Αθήνα: Πατάκης, 2004.

Νεχαμάς Α., *Νίτσε: η ζωή σαν λογοτεχνία*, μτφ. Α. Παπακωνσταντίνου & Α. Κόρκα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002.

Παπαϊωάννου Κ., *Κράτος και φιλοσοφία: ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1990.

Σαρίκας Ζ., *Το όραμα του υπερανθρώπου: μια ερμηνεία του έργου του Φρίντριχ Νίτσε* Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα, Σκόπελος: Νησίδες, 2003.

Τζαβάρας Γ., *Η καθολική διάδοση της απελπισίας. Σπουδή στον Kierkegaard*, Αθήνα: Δωδώνη, 1997.

Wolin R., *Η γοητεία του ανορθολογισμού. Το ειδύλλιο της διάνοησης με τον φασισμό. Από τον Νίτσε στο μεταμοντερνισμό*, μτφ. Μ. Φιλιπτακοπούλου, Αθήνα: Πόλις, 2007.
  - ♦ *Η φιλοσοφία του 20^{ου} αιώνα*

Βέικος Θ., *Αναλυτική φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000.

Biemel W., *Χάιντεγκερ*, μτφ. Θ. Λουπασάκης, Αθήνα: Πλέθρον, 1993.

Critchley S., *Ηπειρωτική φιλοσοφία*, μτφ. Γ. Κακολύρης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Derrida J., *Η φωνή και το φαινόμενο. Εισαγωγή στο πρόβλημα του σημείου όπως αυτό εμφανίζεται μέσα στη φαινομενολογία του Χούσερλ*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Ολκός, 1997.

- Δημητρακόπουλος Μ., *Ερμηνευτική και Διαφωτισμός: κριτικές παρατηρήσεις στην φιλοσοφική Ερμηνευτική του Η.-G. Gadamer*, Αθήνα 1996.
- Gadamer Η.-G., *Ο λόγος στην εποχή της επιστήμης*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος, 1997.
- _____, *Το πρόβλημα της ιστορικής συνείδησης*, μτφ. Α. Ζέρβας, Αθήνα: Ίνδικτος, 1998.
- Καβουλάκος Κ., *Γιούργκεν Χάμπερμας*, Αθήνα: Πόλις, 1996.
- Κιντή Β., *Κυή και Wittgenstein: φιλοσοφική έρευνα της δομής των επιστημονικών επαναστάσεων*, Αθήνα: Σμίλη, 1995.
- Κωβαίος Κ., *«Όλα κυοφορούνται μες στη γλώσσα»: δοκιμές στη φιλοσοφία του Wittgenstein*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1996.
- McDowell J., *Ο νους και ο κόσμος*, μτφ. Θ. Σαμαρτζής, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013.
- Merleau-Ponty Μ., *Σημεία*, μτφ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005.
- Monk R., *Λούντβιχ Βιτγκενστάιν: το χρέος της μεγαλοφυΐας*, μτφ. Γ.Ν. Κονδύλης, Αθήνα: Scripta, 1998.
- Ξηροπαΐδης Γ., *Ο Heidegger και το πρόβλημα της οντολογίας*, Αθήνα: Κριτική, 1995.
- Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τ., *Heidegger, ο φιλόσοφος του λόγου και της σιωπής*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991.
- Ricoeur P., *Δοκίμια ερμηνευτικής*, μτφ. Α. Μουρίκη, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1990.
- Ricoeur P., *Η ζωντανή μεταφορά*, μτφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα: Κριτική, 1998.
- Sellars W., *Ο εμπειρισμός και η φιλοσοφία του νου*, μτφ. Χ. Μαρσέλλος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005.
- Strawson P., *Σκεπτικισμός και φυσιοκρατία: ορισμένες ποικιλίες*, μτφ. Ε. Μυλωνάκη, Αθήνα: Εκκρεμές, 2003.
- Τζαβάρας Γ. (επιμ.), *Πανεπιστήμιο Κρήτης/Τομέας Φιλοσοφίας: Συμπόσιο Wittgenstein*, Αθήνα: Δωδώνη, 1991.
- Χρόνης Ν., *Η κριτική θεωρία κατά τον Max Horkheimer*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1997 (1993).

Διαδικτυακές πηγές

Σειρά «Μεγάλοι Έλληνες» (Σκάι, 2009)

Σωκράτης: <https://www.youtube.com/watch?v=a12ciX0PeHA>

Πλάτων: <https://www.youtube.com/watch?v=oTR8lUCUw5s>

Αριστοτέλης: <https://www.youtube.com/watch?v=Lou8eEwo4Lg>

Σειρά «Animated Φιλόσοφοι» (ΕΡΤ 3, 2013)

Πυθαγόρας, Ηράκλειτος, Παρμενίδης, Εμπεδοκλής, Δημόκριτος, Σωκράτης, Πλάτων, Αριστοτέλης, Επίκουρος, Πλωτίνος, Αυγουστίνος, Ακινάτης:

https://www.youtube.com/watch?v=cNcTp_bVzw0&list=PL3ZnWld3eqiTyg6rDuHbed2isPxlJR048